

Multoque labore hoc otium meruit: Het beeld van de
ouderdom in de brieven van Plinius de Jongere

Harrie Knippenberg

S7011628

Bachelorscriptie, april 2019

Begeleid door dr. V.J.Chr. Hunink

Griekse en Latijnse Taal en Cultuur

Radboud Universiteit Nijmegen

Inhoud

<i>Vooraf</i>	2
1. Inleiding	3
2. Positieve beschrijvingen van ouderen in de brieven van Plinius de Jongere	8
3. Problemen bij ouderen in de brieven van Plinius de Jongere	16
4. Cicero en Seneca over ouderdom	28
5. Discussie	35
6. Bibliografie	38
Appendix A. Brieven van Plinius de Jongere waarin het thema ouderdom voorkomt	40

Vooraf

Het citaat in de titel van deze scriptie (*multoque labore hoc otium meruit*; "en met veel inspanning heeft hij deze rust verdiend") komt uit brief 3.1 (sectie 12) van Plinius de Jongere over de levenswijze van de 77-jarige Vestricius Spurinna, die door Plinius zeer bewonderd wordt. Het geeft aan dat het *otium* van de ouderdom verdiend moet worden in een werkzaam leven. Het woord *otium* moet hier niet verkeerd opgevat worden: het betekent niet rust in de betekenis van nietsdoen. Het *otium* dat Plinius beschrijft is gevuld met een mengeling van geestelijke, lichamelijke en sociale activiteiten, passend bij de gevorderde leeftijd. Deze opvatting van Plinius over ouderdom kan zonder meer modern genoemd worden.

Ik heb met veel plezier aan deze bachelorscriptie gewerkt. Ik zal niet zover gaan als Cicero in zijn werk over ouderdom *Cato Maior de Senectute* door te zeggen dat het werken eraan alle narigheid van de ouderdom wegnam en deze levensperiode zelfs zacht en aangenaam maakte (*de Sen.* 2), maar het was zeker een aangename bezigheid, waarin ik weer veel geleerd heb. Dat het werken aan de scriptie zo prettig was, is niet in de laatste plaats te danken aan Vincent Hunink, die mij op een zeer deskundige, efficiënte en vooral ook sympathieke wijze begeleid heeft.

Bedanken wil ik ook mijn partner Myriam Lieskamp. Ik ben mij ervan bewust dat het werken aan de scriptie ten koste is gegaan van tijd die wij samen hadden kunnen doorbrengen. Maar ik weet ook dat jij achter mijn keuze staat om op gevorderde leeftijd nog een pittige studie te doen. Dit werk zit erop en ik hoop dat we nu een mooie tijd van meer gezamenlijke activiteit tegemoet gaan.

Met deze scriptie sluit ik een periode van drie fijne en leerzame jaren af. Daarvoor ben ik de docenten van de afdeling GLTC van de Radboud universiteit veel dank verschuldigd. En lieve medestudenten: super dat ik deze jaren een eindje met jullie mee mocht lopen! Ik heb ervan genoten.

1. Inleiding

Een compleet, valide en betrouwbaar beeld schetsen van ouderdom en het proces van ouder worden in het antieke Rome, is natuurlijk een onmogelijke opgave. Iedere onderzoeker van dit onderwerp is zich daar terdege van bewust. Toch verheugt het onderwerp zich in een toenemende belangstelling gezien het aantal recente boeken dat over dit onderwerp verschenen is (zie onder andere: Cokayne, 2003; Harlow & Laurence, 2002; Parkin, 2003). Falkner en De Luce (1989, p. vii) noemen Simone de Beauvoir's *La Veillesse* uit 1970 als beginpunt van de toenemende bestudering van de ouderdom vanuit de *humaniora*, omdat deze in haar boek voor het eerst als cultureel verschijnsel werd neergezet. De laatste drie decennia zien we daarbij ook een toenemende betrokkenheid van onderzoekers van de klassieke wereld.

Ouderdom in Rome

Harlow en Laurence (2002) beschrijven de levensloop in het antieke Rome. In hun boek wijden zij ook een hoofdstuk aan oud worden. In Rome was er geen scherpe scheidslijn voor ouderdom zoals in onze maatschappij, waar deze meestal gelegd wordt bij pensionering (of de AOW-gerechtigde leeftijd in Nederland). Wel is er ook in Rome een relatie tussen ouderdom en de grotere beschikking over vrije tijd (*otium*), althans voor de geprivilegieerde klasse (Harlow & Laurence, p. 117). De grote meerderheid van de ouder wordende Romeinen in de klassieke periode had waarschijnlijk geen andere keuze dan zo lang mogelijk doorwerken en erop hopen dat er door kinderen en naaste familie recht gedaan werd aan de (niet vastgelegde) *pietas*, die voorschreef dat men voor zijn ouders zorgde als het niet meer ging. Sociale voorzieningen voor ouderen waren er niet.

Oudere mannen uit de hogere klassen hadden meer mogelijkheden om met de kwetsbare positie om te gaan waarin ouderdom hen bracht: De *patria potestas*, waarin zij zeggenschap hielden over de erfenis, beschermden hen doordat hierdoor kinderen aan hen verplicht bleven, evenals mogelijke verplichtingen van vrijgelatenen (Harlow & Laurence, pp. 118-119). Toch liepen ook zij gevaar voor marginalisatie in een maatschappij waarin stereotypen over oudere mensen veel voorkwamen (Harlow & Laurence, p. 119). Volgens dezelfde auteurs gold dit in nog veel grotere mate voor oudere vrouwen voor wie heel negatieve stereotypen golden (p. 119).

Ouderen en ouderdom worden in de Romeinse literatuur meestal aangeduid met de termen *senex* en *senectus*, voor vrouwen wordt vaak het woord *anus* gebruikt. Deze termen konden gebruikt worden vanaf ongeveer de leeftijd van 40, maar volgens Parkin (2003, p. 16) houdt de meerderheid

van onderzoekers aan dat in het klassieke Rome de grens ongeveer bij 60 lag, al waarschuwt hij tegen een al te getalsmatige benadering. Enige overgangen zijn er wel aan te duiden: met 60 verviel de verplichting in een jury plaats te nemen en voor senatoren om de zittingen van de senaat bij te wonen, soldaten werden rond de 50 *seniores* en zij werden dan nog slechts in crisissituaties ingezet. Tenslotte zijn er aanwijzingen dat bij vrouwen de overgang van volwassen naar oud voor een belangrijk deel bepaald werd door de menopauze (40-50 jaar) (Cokayne, 2003, p. 1).

Demografie

Parkin (2003, pp. 46-56) past demografische modellen toe op de Romeinse maatschappij van ca. 100 n. Chr. Daarbij worden beschikbare data zoals grafinscripties, skeletten, de annuïteiten-tabel van Ulpianus (waarin per leeftijdsgroep de levensverwachting is aangegeven) en gegevens uit volkstellingen in Egypte gebruikt (Cokayne, 2003, p. 2). Het beeld is totaal anders dan dat in de huidige maatschappij: de gemiddelde levensverwachting lag waarschijnlijk tussen de 20 en 30 jaar (in Nederland is deze momenteel net boven de 80; <https://www.vtv2018.nl/Levensverwachting>, geraadpleegd op 8 maart 2019). In de kinderleeftijd was de sterfte in het oude Rome zeer hoog (Parkin, p. 48), hetgeen een belangrijke oorzaak is van de lage gemiddelde levensverwachting toen. Momenteel is de kindersterfte zeer laag. Het aantal mensen van 60 jaar en ouder in het Rome van de eerste eeuw n. Chr. schat Parkin (p. 50) op 6 à 8 %, in 2017 lag dit percentage in Nederland op ca. 25% (<https://www.nidi.nl/nl/dossiers/trends/leeftijd>, geraadpleegd op 8 maart 2019). De demografische opbouw van de Romeinse maatschappij is dus zeer verschillend van de onze. Parkin (2003, p. 47) vindt haar nog het meest vergelijkbaar met die van een ontwikkelingsland, Cokayne (2003, p. 3) met die in de Britse maatschappij van de negentiende eeuw. Dat laatste is ook toepasbaar op Nederland: het percentage 60-plus in het oude Rome komt goed overeen met dat in het Nederland van 1850: het was toen in ons land iets minder dan 8% (<https://www.nidi.nl/nl/dossiers/trends/leeftijd>, geraadpleegd op 8 maart 2019).

Ouderdom in de Romeinse literatuur

Hoewel er verhoudingsgewijs dus veel minder ouderen waren in de Romeinse maatschappij dan in de huidige, kan er toch gesproken worden van een betekenisvol percentage mensen van 60 jaar en ouder in het klassieke Rome. Het is dan ook niet verwonderlijk dat ouderdom de aandacht trok van schrijvers uit die periode. Vooral in genres als filosofische geschriften, komedie en satire komt het thema voor (Parkin, 2003, pp. 58-59). Het beeld dat we hebben van de ouderdom in Rome is voor een belangrijk deel afkomstig uit deze literaire bronnen. Dit leidt er wel toe dat onze kennis over ouderdom in Rome sterk gekleurd is: meestal is deze afkomstig is van mannelijke auteurs uit de

hogere klassen (Cokayne, 2003, p. 4). Cicero heeft erover geschreven in het filosofische werk *de Senectute*, Seneca de Jongere in zijn filosofisch getinte brieven aan Lucilius. Beiden schreven erover op een moment dat zij zelf boven de 60 waren. Hun beeld van ouderdom is deels positief en troostend, maar zij hebben zeker oog voor de negatieve realiteit van de ouderdom (Parkin, p. 79). Hun eigen ervaringen en angsten hebben waarschijnlijk een rol gespeeld in wat zij schrijven. In de meer populaire literaire traditie komen we Martialis tegen met zijn epigrammen en Juvenalis met zijn tiende satire, twee dichters die zich vooral richten op de lichamelijke kenmerken van ouderdom, op oudere vrouwen en op spot met oudere mensen (Parkin, 2003, pp. 79-89).

Plinius de Jongere

Een aparte plaats in de literatuur over ouder worden in het klassieke Rome nemen de brieven van Plinius de Jongere in. Deze zullen centraal staan in deze scriptie. In de Romeinse literatuur waarin het thema ouderdom aan bod komt, kunnen de brieven van Plinius samen met de meer filosofische geschriften onder de serieuze literatuur geschaard worden (Parkin, 2003, pp. 72-75). Wat ze extra interessant maakt in vergelijking met overige serieuze literatuur over ouderdom, is dat de brieven vaak over gewone, alledaagse situaties gaan. Zij zijn daarnaast in die zin “objectiever” dan de filosofische geschriften van Cicero en Seneca dat zij niet afkomstig zijn van een oudere auteur (Plinius is 50 of iets ouder geworden), hij schreef de brieven in zijn 30’er en 40’er jaren.

Lenaz (2000, pp. 5-13) geeft een korte introductie op het leven en werk van Plinius de Jongere. Hij is geboren in Como in 61 of 62 n. Chr. Zijn vader stierf jong. Op 8 of 9-jarige leeftijd kwam Plinius onder de hoede van Verginius Rufus en enkele jaren later onder die van zijn oom Plinius de Oudere. Bij de dood van de laatste in 79 ontving hij een grote erfenis, die bij de dood van zijn moeder in 83 nog werd uitgebreid. Hij was daardoor al vroeg een rijk man. Zijn bezit bestond voornamelijk uit landhuizen, bij Como, in Toscane en Ostia. Hij bezat ook een huis op de Esquilijn. In Rome werd hij de leerling van Quintilianus en Nicetes Sacerdos. Hij bekleedde bij het doorlopen van de *cursus honorum* verschillende functies, waaronder die van *consul* in 100. Hij diende onder Domitianus, Nerva en Trajanus. Zijn tijd bracht hij afwisselend door in Rome en zijn landhuizen. Van 111 tot zijn dood in 113 was hij in opdracht van Trajanus gouverneur in Bithynië.

Zijn belangrijkste werken zijn een *panegyricus* voor Trajanus, die hij in 100 n. Chr. heeft uitgesproken in de senaat, een verzameling brieven aan vrienden, bekenden en familie en een verzameling brieven aan Trajanus (samen met antwoorden van de keizer). De 247 brieven aan vrienden, bekenden en familie zijn in negen boeken uitgegeven en zijn geschreven in de periode van 96 tot 109/110 (Peters, 2001, p. 11). In boek 10 zijn de brieven aan en van Trajanus opgenomen. De eerste 14 brieven

hiervan stammen uit de periode 98 – 103, de overige 107 zijn vanaf september 111 vanuit en naar Bithynië verzonden (Peters, 2001, p. 317). De boeken met brieven zijn chronologisch te rangschikken, binnen de boeken is er een meer thematische ordening met aandacht voor het principe van *varietas* (Lenaz, 2000, p. 9).

Sherwin-White (1966, p. 11-16) beschouwt deze brieven op basis van een analyse van de verschillende soorten brieven als tamelijk authentiek. Lange tijd zijn ze gezien als een betrouwbare weergave van de werkelijkheid. Zo prijst Claes (2002) ze in een bespreking in *De Standaard* van de vertaling van Peters (2001), omdat zij een boeiende kijk bieden op het leven van alledag, niet aan het zicht onttrokken door het “ijzeren gordijn van de retoriek”, zoals hij dat formuleert. Anderen (bijvoorbeeld Hunink, 2017, pp. 21-22) beschouwen ze eerder als literaire en retorische producten, waarin de schrijver een positief portret van zichzelf wil schetsen. Neger (2016, p. 133) ziet deze laatste opvatting als de *communis opinio* in het huidige onderzoek naar de brieven van Plinius. Ik neem hier een tussenpositie in: hoe bewerkt ook en gericht op een positief beeld van de schrijver, het blijven brieven, gericht aan concrete personen, over onderwerpen die men erin verwacht aan te treffen (roddels, raadgevingen, verzoeken om kritiek, beschrijvingen van activiteiten). De discussie over het werkelijkheidsgehalte van de brieven zal echter zeker in het vervolg van deze scriptie aan bod blijven komen.

Probleemstelling en methode

In deze scriptie zal ik uiteenzetten welk beeld van de ouderdom in de brieven van Plinius de Jongere naar voren komt, hoe zich dit verhoudt tot wat Cicero in zijn brieven en zijn werk *Cato Maior de Senectute* en Seneca in zijn brieven aan Lucilius over dit onderwerp geschreven hebben en welke bijdrage dit zou kunnen leveren aan de bestudering van het verschijnsel ouder worden in de Romeinse maatschappij. Met de keuze voor de genoemde werken van Cicero en Seneca beperk ik me tot Romeinse literatuur waarin het thema ouderdom op serieuze wijze besproken wordt. Ook qua genre sluiten de gekozen werken van deze twee auteurs goed aan bij de brieven van Plinius. Ten slotte komen mogelijke parallellen met onze huidige maatschappij kort aan bod.

Hiervoor is uit de brieven van Plinius een selectie gemaakt van 38 brieven waarin de ouderdom in meer of mindere mate aan bod komt (in appendix A zijn de nummers, geadresseerden en de onderwerpen van deze brieven opgenomen. Daarbij is ook aangegeven welke brieven in de kern van de scriptie behandeld worden). Een nadere selectie hieruit wordt besproken. Deze selectie wordt bepaald door de mate waarin de brieven inhoudelijk ingaan op het thema ouderdom en gezamenlijk een min of meer samenhangend beeld vormen van Plinius' opvattingen hierover. Bij het selecteren is

ook uitgegaan van eerdere selecties van brieven van Plinius in de secundaire literatuur over ouderdom in het antieke Rome. De geselecteerde brieven zijn zorgvuldig gelezen en vertaald (close reading). Passages in de brieven waarin direct of indirect iets gezegd wordt over ouderdom, worden geïdentificeerd en vervolgens nauwkeurig geanalyseerd om zo tot een beeld van het thema ouderdom in de brieven van Plinius te komen. De onderlinge relatie tussen de besproken brieven wordt in de analyse betrokken evenals de plaats van de brieven binnen de collectie als geheel. Ook worden verbanden gelegd met wat in de secundaire literatuur hierover geschreven is. De andere Romeinse schrijvers dan Plinius zullen vooral behandeld worden aan de hand van secundaire literatuur.

2. Positieve beschrijvingen van ouderen in de brieven van Plinius de Jongere

Onder andere Kebric (1983, p. 539) en Parkin (2003, pp. 72-74) merken op dat Plinius zeker geen eenzijdig negatief beeld heeft van de ouderdom. Hij heeft oog voor de negatieve aspecten (die in het volgende hoofdstuk aan bod komen), maar ziet ook dat het voor mensen uit zijn sociale omgeving mogelijk is een zeer bevredigende oude dag te verwezenlijken. Er lijkt zelfs sprake van een zeker persoonlijk verlangen naar een goed ingevuld leven op oudere leeftijd. In dit hoofdstuk behandel ik enkele brieven waarin sprake is van dergelijke positieve beschouwingen over ouderdom.

Brief 3.1 over de levenswijze van Vestricius Spurinna

De bekendste brief van Plinius over het thema ouderdom is de openingsbrief uit het derde boek (3.1), waarin hij aan Calvinus Rufus, een vriend uit de ridderorde uit Como, zijn recente bezoek beschrijft aan Vestricius Spurinna. Deze Spurinna is een goede bekende van Plinius, een oudere staatsman en ex-consul, met wiens te vroeg gestorven zoon (brief 2.7) Plinius bevriend was (Sherwin-White, 1966, p. 761). Brief 3.1 komt vaak aan bod in de literatuur over ouder worden in Rome (zie bijvoorbeeld Harlow & Laurence, 2002; Kebric, 1983; Parkin, 2003). Van Spurinna wordt in de brief vermeld dat hij 77 is. Plinius beschrijft uitgebreid de dagindeling van Spurinna, die hij bij zijn bezoek geobserveerd heeft. In het begin van brief 3.1, dat hieronder volgt in het origineel en vertaling, maakt Plinius zijn bewondering voor de regelmatige levensstijl van Spurinna duidelijk, benoemt hem als voorbeeld voor zijn eigen ouderdom, mocht hij die bereiken, en stelt dat een regelmatige, rustige levensstijl passend is voor ouderen. Daar houdt Spurinna zich zeer goed aan.

[1] Nescio an ullum iucundius tempus exegerim quam quo nuper apud Spurinnam fui, adeo quidem ut neminem magis in senectute, si modo senescere datum est, aemulari velim: nihil est enim illo vitae genere distinctius. [2] Me autem ut certus siderum cursus ita vita hominum disposita delectat, senum praesertim. Nam iuvenes confusa adhuc quaedam et quasi turbata non indecent; senibus placida omnia et ordinata conveniunt, quibus industria sera, turpis ambitio est.

*[3] Hanc regulam Spurinna constantissime servat; quin etiam parva haec, parva, si non cotidie fiant, ordine quodam et velut orbe circumagit.*¹

Ik weet niet of ik enige tijd aangenamer heb doorgebracht dan die gedurende welke ik onlangs bij Spurinna was, zozeer zelfs dat ik niemand meer in de ouderdom, als het mij

---

¹ Alle Latijnse citaten uit de brieven van Plinius in deze scriptie zijn afkomstig uit de editie van Stout (1962)

tenminste gegeven is oud te worden, als voorbeeld zou willen nemen; niets is immers meer geordend dan die manier van leven. Mij bevalt een geordend leven van mensen evenzo als de vaste koers van de sterren, vooral van ouderen. Want bij jongeren misstaat niet nog een zekere verwardheid en om zo te zeggen wanorde, maar voor ouderen past het dat alles vreedzaam en geordend is, voor hen is ijver te laat, ambitie dwaas.

Deze regelmaat bewaakt Spurinna zeer consequent; immers ook de hieronder beschreven kleine zaken, klein als ze niet dagelijks zouden zijn, voert hij uit met een zekere orde en als in een kringloop.²

In het vervolg op deze passage beschrijft Plinius uitgebreid de dagelijkse routine van Spurinna (de kleine zaken waarvan in 3.1.3 sprake is). Gibson en Morello (2012, p. 118) hebben deze in het volgende schema ondergebracht aan de hand van de regels 3.1.4-9 (tabel I).

Tabel I: dagindeling van Spurinna

1	Eén uur meditatie in bed na het ontwaken
2	Wandeling van drie mijlen, onderwijl pratend met vrienden of een boek lezend
3	Zittend bezig zijn, of lezend of pratend
4	Ritje van zeven mijlen in de wagen met vrouw of vrienden
5	Wandeling van één uur
6	Schrijven in afzondering: lyrische poëzie in het Latijn en Grieks
7	Als het bad is aangekondigd: <ul style="list-style-type: none"> • In de zomer: wandeling in de buitenlucht (naakt) • In de winter: training met een bal
8	Bad
9	Korte rust met luisteren naar voorlezen
10	Diner, afgewisseld met optredens

Een pittig schema, waarin de rust niet ontbreekt, maar de nadruk toch ligt op geestelijke en lichamelijke oefening. Dat er niet alleen sprake is van aangename elementen blijkt uit de volgende zin in 3.1.8 : *Deinde movetur pila vehementer et diu: nam hoc quoque exercitationis genere pugnat cum senectute*. “Vervolgens oefent hij ingespannen en langdurig met een bal: want ook door dit soort oefening strijdt hij met de ouderdom”. Dat het niet louter gaat om een aangename

² Alle vertalingen in de scriptie zijn van eigen hand

tijdsbesteding, maar ook om bestrijden van de verschijnselen van het ouder worden, blijkt ook uit 3.1.10, de regel die volgt op de uitgebreide beschrijving van de dagelijkse activiteiten:

[10] Inde illi post septimum et septuagensimum annum aurium, oculorum vigor integer, inde agile et vividum corpus solaque ex senectute prudentia.

Als gevolg daarvan is na 77 jaren de kracht van zijn oren en ogen intact, als gevolg daarvan is zijn lichaam beweeglijk en levendig en is er vanuit zijn ouderdom geen enkel ander gevolg dan bezonnenheid.

De oefening en regelmaat dienen een doel: scherp blijven en de kwalen van de ouderdom voorkómen. Zij zijn instrumenteel.

De brief eindigt hierna als volgt:

[11] Hanc ego vitam voto et cogitatione praesumo, ingressurus avidissime ut primum ratio aetatis receptui canere permiserit. Interim mille laboribus conteror, quorum mihi et solacium et exemplum est idem Spurinna. [12] Nam ille quoque, quoad honestum fuit, obiit officia, gessit magistratus, provincias rexit multoque labore hoc otium meruit. Igitur eundem mihi cursum, eundem terminum statuo, idque iam nunc apud te subsigno ut, si me longius evehi videris, in ius voces ad hanc epistulam meam et quiescere iubeas, cum inertiae crimen effugero. Vale.

Op zo'n leven neem ik in wens en gedachte een voorschot, ik zal het zeer begerig binnengaan zodra het mij op grond van mijn leeftijd is toegestaan de aftocht te blazen. Ondertussen word ik versleten door duizend inspanningen, bij welke voor mij dezelfde Spurinna én troost én voorbeeld is. Want ook die heeft, zolang het betamelijk was, ambten doorlopen, is opgetreden als magistraat, heeft provincies bestuurd en met veel inspanning deze rust verdiend. Derhalve stel ik voor mijzelf dezelfde loopbaan, hetzelfde eindpunt vast, en dit bezegel ik nu bij jou, dat, als je mij te ver ziet voortschrijden, je me voor de rechter daagt met deze brief van mij en beveelt rust te nemen, wanneer ik ontsnapt zal zijn aan het verwijt van luiheid. Gegroet.

Plinius stelt zijn eigen drukke leven tegenover dat van Spurinna, maar geeft tegelijk aan dat Spurinna dat ook heeft moeten doorlopen vóór hij de rust van de ouderdom bereikte. Pas in de ouderdom is het toegestaan een rustig leven te leiden.

Het is geen eenduidig beeld dat Plinius hier schetst van het leven op oudere leeftijd. Vaak is het in de secundaire literatuur wel als zodanig - en wel in positieve zin - gezien: als een leven waar Plinius naar

verlangt (bijvoorbeeld: Henderson, 2002, pp. 62-63). Volgens Henderson (p. 65) wil Plinius zichzelf in deze brief neerzetten als een oudere staatsman in wording en dikt hij dat extra aan door de bezegeling van zijn streven in 3.1.12. Ik weet niet of het nodig is zover te gaan. Zoals we boven gezien hebben, ziet Plinius ook dat er sprake is van een gevecht met de ouderdom. Het gaat in de brief over dagelijkse routines op oudere leeftijd, niet over kenmerken van oude staatsmannen. Plinius verlangt ernaar zelf in staat te zijn tot net zo'n geordend en actief leven als Spurinna leidt na zijn pensionering, een leven waarin lichamelijke, sociale en geestelijke activiteiten elkaar afwisselen. Het raakt aan zijn ideaal van *otium*, waar men pas op hoge leeftijd ongestoord en zonder negatieve waardering door de omgeving van mag genieten zoals de laatste woorden van de brief duidelijk maken. Eerst moet de publieke plicht vervuld worden, iets wat Spurinna volgens Cokayne (2003, p. 109) tot op tenminste 73-jarige leeftijd gedaan heeft.

Het strakke regime heeft echter niet alleen de eigenschappen van een aangenaam *otium*: het is ook noodzakelijk om de kwetsbaarheid van de ouderdom, die er in zijn tijd ook voor de rijkere Romeinen was (Harlow & Laurence, 2002, p. 124), te bestrijden. Plinius verlangt niet naar de oudere leeftijd op zich – in deze brief staan nauwelijks verwijzingen naar mogelijke positieve kanten van de ouderdom zoals bijvoorbeeld wijsheid en autoriteit -, wel naar de op zijn ideaal van *otium* lijkende levenswijze.

In de Romeinse literatuur worden zaken als dagindeling en tijdsbesteding van belang geacht in morele en sociale oordelen over mensen (Gibson & Morello, 2012, p. 117). Dergelijke routines worden dan ook veelvuldig in de Romeinse literatuur beschreven, bijvoorbeeld in brief 83.3, 5-6 van Seneca, die wordt aangehaald door Henderson (2002, p. 64). Onder de brieven van Plinius zijn er meerdere met gedetailleerde dagindelingen te vinden. De belangrijkste zijn die van Plinius de Oudere (brief 3.5), die van Plinius de Jongere zelf (brief 9.36) en natuurlijk die van Spurinna (brief 3.1). Gibson en Morello (pp. 116-123) vergelijken deze drie indelingen. Zij plaatsen ze naast elkaar in een schema. Er zijn enkele zaken die de vergelijking vertroebelen: de dagindeling van Plinius de Oudere heeft betrekking op zijn werkzame leven, die van Plinius de Jongere op zijn routine als hij 's zomers verblijft in zijn Toscaanse landhuis, die van Spurinna op het leven na pensionering. Gibson en Morello (p. 120) stellen dat Plinius de Jongere de dagindeling van Spurinna uitdrukkelijk goedkeurt in de eerste zin van brief 3.1, terwijl een dergelijke goedkeuring bij de dagindeling van Plinius de Oudere achterwege blijft. Zij gaan, rekening houdend met de verschillen in de context van de dagindelingen, op zoek naar de verschillen en concluderen dat Plinius de Oudere in de ogen van zijn adoptiefzoon een te strenge nadruk legt op *studia*: zo schrijft Plinius de Jongere in 3.5.14 dat de studies van zijn oom als hij op zijn landgoed is, alleen onderbroken worden door baden. Voor de zekerheid maakt hij daarbij duidelijk dat hij met baden het moment van onderdompeling bedoelt, want tijdens massage en droogwrijven dicteerde zijn oom of liet hij zich voorlezen. Bij Spurinna is er daarentegen sprake

van een gezonde afwisseling tussen lichamelijke, geestelijke en sociale activiteit (Gibson & Morello, pp. 120-121).

Vergelijken wij de dagindelingen van Spurinna (3.1) en Plinius de Jongere in zijn landhuis in Toscane (9.36), dan zien we een vergelijkbare afwisseling van activiteiten bij Plinius en Spurinna, maar ook meer nadruk op *studia* in de dagindeling van Plinius (Gibson & Morello, 2012, p. 122). De dagindeling van Spurinna lijkt nadrukkelijk een dagindeling die past bij de oudere leeftijd. Mijns inziens draag dit bij aan de realiteitswaarde van de beschrijving. Het is ook duidelijk een dagindeling die Plinius voor zichzelf in de toekomst als aantrekkelijk beschouwt. Hij spreekt in 3.1.11 duidelijk zijn verlangen ernaar uit.

Brief 4.23 aan de oudere Pomponius Bassus

Brief 4.23 aan de gepensioneerde Pomponius Bassus vertoont inhoudelijk veel overeenkomst met brief 3.1. Wel is het zo dat het bij brief 4.23 gaat om een brief áán een oudere, gepensioneerde man, niet óver een oudere man zoals in brief 3.1. Hieronder is de vrij korte brief in zijn geheel weergegeven.

[1] Magnam cepi voluptatem cum ex communibus amicis cognovi te, ut sapientia tua dignum est, et disponere otium et ferre, habitare amoenissime et nunc terra nunc mari corpus agitare, multum disputare, multum audire, multum lectitare, cumque plurimum scias, cotidie tamen aliquid addiscere. [2] Ita senescere oportet virum, qui magistratus amplissimos gesserit, exercitus rexerit totumque se rei publicae, quamdiu decebat, obtulerit. [3] Nam et prima vitae tempora et media patriae, extrema nobis impertire debemus, ut ipsae leges monent, quae maiorem annis otio reddunt. [4] Quando mihi licebit, quando per aetatem honestum erit imitari istud pulcherrimae quietis exemplum? quando secessus mei non desidiae nomen, sed tranquillitatis accipient? Vale.

Ik was zeer verheugd toen ik van gemeenschappelijke vrienden vernam, dat je je vrije tijd indeelt en aanvaardt, zoals bij jouw wijsheid past, dat je zeer lieflijk woont, en nu eens op zee, dan weer te land je lichaam oefent, veel uiteenzet, veel luistert, veel leest, en hoewel je zeer veel weet, dagelijks toch iets bijleert. Zo oud worden betaamt een man die vele ambten doorlopen heeft, legers heeft aangevoerd en zich geheel aan de staat ter beschikking heeft gesteld, zolang dat passend was. Want zowel het eerste als het middelste deel van het leven zijn wij verschuldigd aan de staat, het laatste moeten wij aan onszelf toebedelen, zoals de wetten zelf het aangeven, die degene die ouder is in jaren, teruggeven aan de vrije tijd. Wanneer zal het mij zijn toegestaan, wanneer zal het

vanwege mijn leeftijd eervol zijn dat voorbeeld van jou van zeer schone rust na te volgen? Wanneer zullen mijn afzonderingen niet de kwalificatie van ledigheid, maar van rust ontvangen? Gegroet.

De nadruk ligt weer op een geordend leven: *disponere otium* in 4.23.1 reflecteert *vita hominum disposita* in 3.1.2, de brief over Spurinna. De beschrijving van de activiteiten van Pomponius Bassus is minder concreet dan die bij Spurinna, hetgeen logisch is omdat Plinius via horen zeggen kennis heeft van de activiteiten van Pomponius Bassus, terwijl hij bij Spurinna gelogeed heeft. Volgens Sherwin-White (1966, p. 302) duidt het *multum disputare, multum audire* samen met *sapientia tua* (4.23.1) er op dat Bassus een amateur-beoefenaar was van de filosofie. De brief is mijns inziens vooral kenmerkend door het morele karakter ervan. Het gaat voortdurend over wat passend en betamelijk is. De nadruk ligt er daarbij op dat bij mensen uit het publieke leven een rustige oude dag, die men kan vullen met aangename activiteiten, verdiend moet zijn in een leven gewijd aan de staat. De brief eindigt op een vergelijkbare manier als brief 3.1, deze keer met de verzuchting wanneer het eindelijk eens aan Plinius zelf vergund zal zijn zo ongestoord van vrije tijd te genieten. Mogelijk klinkt hier ook een angst in door dat de regelmatige *secessus* die Plinius zich op middelbare leeftijd permittteert in zijn landhuizen, een negatief oordeel oproepen, en is het niet zozeer een verlangen naar een leven van vrije tijd als wel een verlangen naar een leven van vrije tijd zonder sociale veroordeling dat Plinius aantrekt in de ouderdom.

Brieven aan Arrius Antoninus (4.3, 4.18 en 5.15)

Plinius bewondert Arrius Antoninus, die volgens Lenaz (2000, p. 286) over de 70 was op het moment dat Plinius de brieven 4.3, 4.18 en 5.15 aan hem schrijft (rond 105 n. Chr.). In 4.3.1 vleit hij hem als volgt:

[1] Quod semel atque iterum consul fuisti similis antiquis, quod proconsul Asiae, qualis ante te, qualis post te vix unus aut alter (non sinit enim me verecundia tua dicere nemo), quod sanctitate quod auctoritate, aetate quoque princeps civitatis, est quidem venerabile et pulchrum; ego tamen te vel magis in remissionibus miror.

Dat jij twee keer consul bent geweest gelijk aan de ouden, dat je proconsul van Azië bent geweest, zoals vóór jou en na jou nauwelijks deze of gene (het is mij immers vanwege jouw bescheidenheid niet toegestaan te zeggen dat dat voor niemand geldt), dat jij in onkreukbaarheid, dat jij in aanzien, ook in leeftijd de eerste van de staat bent, dat is werkelijk bewonderenswaardig en mooi; ik echter bewonder jou meer in momenten van ontspanning.

Ik ga ervan uit dat de onkreukbaarheid en het aanzien vooral te maken hebben met het actieve leven van Arrius, maar de eerste in leeftijd te zijn is blijkbaar ook een compliment. Hieruit spreekt een zekere eerbied voor de gevestigde leeftijd van Arrius. In de laatste zin staat, waar het Plinius echt om gaat: hij bewondert Arrius om zijn bekwaamheid in de conversatie en vooral om zijn in het Grieks geschreven verzen. Ook dat brengt hij in verband met ouderdom als hij schrijft in 4.3.3: *Nam et loquenti tibi illa Homerici senis mella profluere et quae scribis complere apes floribus et innectere videntur*. “Want als je spreekt, lijkt er die honing van de Homerische grijsaard te vloeien en wat je schrijft lijken de bijen te vullen en doordrenken met bloemengeur”. Dit is een verwijzing naar *Ilias* I, 248, waar van Nestor gezegd wordt dat hij spreekt in een taal die zoeter is dan honing. Ook in *Cato Maior de senectute* van Cicero komt deze verwijzing voor (*de Sen.* 31). In de brieven 4.18 en 5.15 geeft Plinius aan dat hij heeft geprobeerd een paar van de verzen van Arrius te vertalen in het Latijn en spoort hij hem aan er zoveel mogelijk te maken. Ook hier zijn de positieve aspecten die aan ouderdom kunnen worden toegeschreven vooral gekoppeld aan activiteiten waarvoor in de ouderdom tijd en gelegenheid bestaat.

Oudere vrouwen (brief 7.24 en 8.5)

Plinius heeft ook enkele brieven geschreven over oudere vrouwen. Omdat vrouwen in de Romeinse literatuur over ouder worden geen grote rol spelen -met uitzondering van komedies en satiren -, is het interessant hier enkele woorden aan te wijden. In brief 7.24 aan Rosianus Geminus, spreekt Plinius over Ummidia Quadratilla, die op 78-jarige leeftijd is overleden. Plinius beschrijft haar als een kranige en mondaine vrouw, die zich bezighield met activiteiten waar hij maar weinig waardering voor kan opbrengen, met name het kijken naar optredens van pantomimespelers. Plinius schrijft dat hij van haar zelf gehoord heeft, dat zij zich *ut feminam in illo otio sexus* “als vrouw bij de *otium* die bij haar sekse past”, gewoonlijk vermaakte met damspel en kijken naar pantomimespel (7.24.5). Met *otium* lijkt in het citaat eerder nietsdoen dan activiteit bedoeld te worden. Duidelijk is dat van vrouwen een ander soort *otium* verwacht wordt als van mannen, die deze op oudere leeftijd kunnen invullen met literaire, intellectuele en lichamelijke activiteiten. Ondanks haar vreemde voorkeuren voor tijdverdrijf prijst Plinius haar om twee zaken (Harlow & Laurence, 2002, p. 129). In de eerste plaats heeft zij haar kleinzoon, als zij zelf ging kijken naar pantomime, altijd opgedragen te gaan studeren in plaats van met haar mee te gaan, als gevolg waarvan de nu volwassen jongen goed terecht is gekomen. Gibson en Morello (2012, p. 195) spreken hier van een tegenstelling tussen mannelijke *studia* (van de kleinzoon) tegenover vrouwelijk *otium* (van de grootmoeder). In de tweede plaats heeft zij haar nalatenschap verdeeld over haar kleinzoon (twee derde deel) en

kleindochter (een derde deel) en heeft zij de pantomimespelers die zij in dienst had, niet in de nalatenschap betrokken.

In brief 8.5 aan Geminus bericht Plinius over het overlijden van de echtgenote van Macrinus. Zij wordt geprezen om het respect voor haar echtgenoot en de rimpelloze wijze waarop zij gedurende 39 jaren met hem heeft samengeleefd.

Duidelijk is dat de zinvolheid van het leven van deze vrouwen op oudere leeftijd gezocht wordt in familiezin, niet in activiteiten zoals die van oudere mannen als Spurrinna, Pomponius Bassus en Arrius Antoninus.

3. Problemen bij ouderen in de brieven van Plinius de Jongere

In dit hoofdstuk ligt de nadruk op de meer negatieve aspecten van ouderdom zoals Plinius deze ziet en beschrijft. In meerdere van zijn brieven komen vooral gebreken en de dood aan bod. Waar dit mogelijk is, zal ik ook ingaan op minder geschikt geachte levensstijlen in de ouderdom. Dit zal met name het geval zijn in de eerste paragraaf.

Brief 3.7 naar aanleiding van de dood van Silius Italicus

In menig opzicht kan brief 3.7, aan Caninius Rufus geschreven naar aanleiding van de dood van Silius Italicus, gezien worden als het tegendeel van brief 3.1 over de ouderdom van Spurinna. De brief lijkt op het eerste gezicht vrij vriendelijk te zijn over Silius, maar bevat ook kritiek op zijn levenswijze. Silius heeft een onaangename rol gespeeld als aanklager ten tijde van Nero en krijgt dat in deze brief herhaaldelijk ingewreven. Ook de manier waarop hij zijn oude dag inkleedt, wordt niet onverdeeld positief beoordeeld. Gibson en Morello (2012, p. 124) benoemen Silius als door Plinius beschreven negatief voorbeeld, dat geplaatst wordt tegenover de door Plinius positief beschreven oudere man Spurinna.

Voor een brief over het overlijden van een bekende begint Plinius vrij koel:

[1] Modo nuntiatus est Silius Italicus in Neapolitano suo inedia finisse vitam. [2] Causa mortis valetudo. Erat illi natus insanabilis clavus, cuius taedio ad mortem irrevocabili constantia decucurrit, usque ad supremum diem beatus et felix, nisi quod minorem ex liberis duobus amisit; sed maiorem melioremque florentem atque etiam consularem reliquit.

Onlangs is bekend gemaakt dat Silius Italicus in Napels door vasten zijn leven beëindigd heeft. Zijn doodsoorzaak is een slechte gezondheid. Er was bij hem een ongeneeslijk gezwel ontstaan. Door de afkeer hiervan snelde hij met onherroepelijke vastbeslotenheid in de dood, tot de laatste dag tevreden en gelukkig, behalve dat hij de jongste van zijn twee zonen verloren heeft; maar de oudste en betere liet hij in voorspoed en zelfs als ex-consul achter.

Bütler (1970, p. 114) spreekt van een droog begin van de brief, zeker in vergelijking met andere brieven waarin het over het overlijden van bekenden gaat, zoals 1.12 over de dood van Verginius Rufus, die later aan bod zal komen. Ook besteedt Plinius geen woorden aan wat de manier van sterven voor zijn gevoelens betekent, zoals we die in brief 1.12, waarin ook sprake is van een zelf

gekozen dood, uitgebreid te lezen krijgen. McDermott en Orentzel (1977, p. 26) vinden de kille toon van de brief opmerkelijk. Er is geen sprake van rouw bij Plinius, hij brengt louter nieuws over aan de geadresseerde Caninius Rufus.

In de volgende regels wijst Plinius op het verkeerde gedrag van Silius in de tijd van Nero en stelt hij dat hij dat later door beter gedrag in vriendschap, politiek en een lovenswaardige levenswijze in ruste heeft uitgewist. Als laatste politieke functie vermeldt Plinius het proconsulaat van Silius in Azië (in 77 n. Chr.). Onderstaande beschrijving van zijn leven in ruste heeft volgens Gibson en Morello (2012, pp. 124-125) betrekking op zijn leven in Rome na de terugtrekking uit het publieke leven.

[4] Fuit inter principes civitatis sine potentia, sine invidia: salutabatur, colebatur, multumque in lectulo iacens, cubiculo semper non ex fortuna frequenti, doctissimis sermonibus dies transigebat, cum a scribendo vacaret. [5] Scribebat carmina maiore cura quam ingenio, non numquam iudicia hominum recitationibus experiebatur.

Hij behoorde tot de voornaamsten van de staat zonder zucht naar macht, zonder afgunst: hij kreeg bezoek, werd geacht, en meestal liggend op de sofa, en met zijn kamer altijd vol bezoek, niet vanwege zijn fortuin, bracht hij zijn dagen door met zeer geleerde gesprekken, wanneer hij niet bezig was met schrijven. Hij schreef verzen meer met ijver dan met talent, en af en toe beproefde hij het oordeel van de mensen met voordrachten.

Zo op het eerste gezicht is dit een levensstijl passend bij de gevorderde leeftijd, met bezoek dat hem hoogacht en als belangrijke tijdsbesteding het schrijven, maar er zijn ook negatieve aspecten te ontdekken: in de eerste plaats lijkt dit rustige leven vroeg begonnen te zijn. Als het juist is dat de beschrijving in 3.7.4 (zie hierboven) slaat op de periode die Silius doorbracht in Rome na zijn proconsulaat in Azië in 77 n. Chr., zou dat betekenen dat Silius rond zijn 50^e levensjaar een rustig leven begint en niet een volledige publieke loopbaan doorloopt waarmee een dergelijke levensstijl verdiend moet worden (zie de eerder beschreven brieven 3.1 over Spurrinna en 4.23 aan Pomponius Bassus). Verder is de levensstijl in vergelijking met Spurrinna vrij lui te noemen: hij brengt zijn tijd door op de sofa, lichamelijke oefening ontbreekt. Met de *studia* zit het goed, het talent ontbreekt echter, wat leidt tot een nogal vernietigend oordeel over zijn verzen (*Scribebat carmina maiore cura quam ingenio*). Sherwin-White (1966, p. 228) gaat ervan uit dat dit oordeel gaat over de *Punica*, een groots opgezet epos van Silius, en beschouwt het als passend voor dit werk.

Plinius beschrijft dat Silius zijn laatste levensjaren in *secessu* doorbracht op een van zijn landgoederen. Hij was zo dol op mooie dingen dat hem dat het verwijt van koopzucht opleverde: hij had veel landhuizen, maar liet de oude verwaarlozen als hij nieuwe had aangeschaft.

Over Silius' sterven schrijft Plinius:

[9] In hac tranquillitate annum quintum et septuagesimum excessit, delicato magis corpore quam infirmo; utque novissimus a Nerone factus est consul, ita postremus ex omnibus, quos Nero consules fecerat, decessit. [10] Illud etiam notabile: ultimus ex Neronianis consularibus obiit, quo consule Nero periit.

Quod me recordantem fragilitatis humanae miseratio subit.

In deze rust is hij de 75 jaren gepasseerd, met een eerder overgevoelig dan een verzwakt lichaam; zoals hij als laatste door Nero consul is gemaakt, zo is hij als laatste van allen die Nero consul heeft gemaakt, overleden. Ook dit is opmerkelijk: als laatste van de ex-consuls is degene heengegaan onder wiens consulaat Nero gestorven is.

Daaraan denkend, overkomt mij medelijden met de menselijke broosheid.

Plinius laat uitkomen dat Silius zijn lichamelijke conditie aan zichzelf te danken heeft. Op een subtiele manier roept hij Nero in herinnering, tijdens wiens bewind Silius zich niet bepaald onderscheiden heeft door goed gedrag.

De rest van de brief gaat niet meer over Silius, maar vooral over de korte duur van ons bestaan, dat we door onze *studia* kunnen verlengen. Daardoor kunnen we iets nalaten wat ervan getuigt dat we bestaan hebben.

Plinius is in deze brief diplomatiek genoeg om prijzende woorden te laten vallen. De kilte van de beschrijving van de laatste levensperiode en het sterven van Silius en de negatieve aspecten die naar voren worden gehaald, laten echter zien, dat er van waardering weinig sprake is. Vergelijken we de levenswijze van Silius met die van Spurrina en volgen we daarbij de veronderstelling van Gibson en Morello (2012, pp. 124-125) dat in 3.7.4 de manier van leven van Silius beschreven wordt vanaf 77 n. Chr., dan volgt daaruit dat Silius volgens Plinius in vergelijking met Spurrina vroeg gestopt is met zijn publieke ambten. Verder ontbreekt in de levenswijze van Silius in vergelijking met Spurrina de zorg voor het eigen lichaam. Hij overlijdt dan ook *delicato magis corpore quam infirmo* (3.7.9), waarbij *delicato* de bijbetekenis kan hebben van genotzuchtig of verwend. Ten slotte zijn de *studia* weliswaar passend bij de leeftijd, maar gebrek aan talent zorgt er voor dat de tijd hiervoor niet goed besteed is.

Brieven over Corellius Rufus (1.12 en 4.17)

Brief 1.12, die gericht is aan Caestius Tiro, gaat over de dood van Corellius Rufus. Ook hier betreft het een op hoge leeftijd vrijwillig gekozen dood door vasten, al is Corellius met de leeftijd van 67 zo'n

10 jaar jonger dan Silius op het moment van heengaan. De brieven zijn totaal verschillend: is die over Silius Italicus kil met kritische accenten, die over Corellius is een warme brief, waarin de hoofdpersoon liefdevol beschreven wordt en het verdriet van Plinius duidelijk naar voren komt. In de brief komen vele aspecten aan bod: de zelf gekozen dood en hoe die ervaren wordt, de gezondheidstoestand van Corellius, de reactie van zijn vrouw op zijn vasten, de volhardendheid van Corellius en het gemis dat Plinius ervaart. Omdat de brief zo'n goed beeld geeft van een moeilijke oude dag en de reacties daarop, volgt hieronder de brief in zijn geheel.

[1] Iacturam gravissimam feci, si iactura dicenda est tanti viri amissio. Decessit Corellius Rufus, et quidem sponte, quod dolorem meum exulcerat. Est enim luctuosissimum genus mortis, quae non ex natura nec fatalis videtur. [2] Nam utcumque in illis qui morbo finiuntur, magnum ex ipsa necessitate solacium est, in iis vero quos accersita mors aufert, hic insanabilis dolor est, quod creduntur potuisse diu vivere. [3] Corellium quidem summa ratio, quae sapientibus pro necessitate est, ad hoc consilium compulit, quamquam plurimas vivendi causas habentem, optimam conscientiam, optimam famam, maximam auctoritatem, praeterea filiam uxorem nepotem sorores, interque tot pignora veros amicos. [4] Sed tam longa, tam iniqua valetudine conflictabatur ut haec tanta pretia vivendi mortis rationibus vincerentur.

Tertio et tricensimo anno, ut ipsum audiebam, pedum dolore correptus est. Patrius hic illi; nam plerumque morbi quoque per successiones quasdam, ut alia, traduntur. [5] Hunc abstinentia, sanctitate, quoad viridis aetas, vicit et fregit; novissime cum senectute ingravescentem viribus animi sustinebat, cum quidem incredibilis cruciatus et indignissima tormenta pateretur. [6] Iam enim dolor non pedibus solis ut prius insidebat, sed omnia membra pervagabatur. Veni ad eum Domitiani temporibus in suburbano iacentem. [7] Servi e cubiculo recesserunt: habebat hoc moris, quotiens intrasset fidelior amicus; quin etiam uxor quamquam omnis secreti capacissima, digrediebatur. [8] Circumtulit oculos et 'Cur' inquit 'me putas hos tantos dolores tam diu sustinere? ut scilicet isti latroni vel uno die supersim.' Dedisses huic animo par corpus, fecisset quod optabat.

Adfuit tamen deus voto, cuius ille compos, ut iam securus liberque moriturus, multa illa vitae sed minora retinacula abruptit. [9] Increverat valetudo, quam temperantia mitigare temptavit, perseverantem constantia fugit. Iam dies alter, tertius, quartus: abstinebat cibo. Misit ad me uxor eius Hispulla communem amicum C. Geminium cum tristissimo nuntio, destinasse Corellium mori nec aut suis aut filiae precibus inflecti, solum superesse

me a quo revocari posset ad vitam. [10] Cucurri. Perveneram in proximum cum mihi ab eadem Hispulla Iulius Atticus nuntiat nihil iam ne me quidem impetraturum, tam obstinate magis ac magis induruisse. Dixerat sane medico admoventi cibum κέκρικα, quae vox quantum admirationis in animo meo tantum desiderii reliquit.

[11] Cogito quo amico, quo viro caream. Implevit quidem annum septimum et sexagesimum, quae aetas robustissimis satis longa est: scio. Evasit perpetuam valetudinem: scio. Decessit superstitibus suis, florente re publica, quae illi omnibus carior erat: et hoc scio. [12] Ego tamen tamquam et iuvenis et firmissimi mortem doleo, doleo autem (licet me imbecillum putes) meo nomine. Amisi enim vitae meae testem, rectorem, magistrum. In summa dicam quod recenti dolore contubernali meo Calvisio dixi: 'Vereor ne negligentius vivam.' [13] Proinde adhibe solacia mihi, non haec: 'Senex erat, infirmus erat' (haec enim novi), sed nova aliqua, sed magna, quae audierim numquam, legerim numquam. Nam quae audivi, quae legi, sponte succurrunt, sed tanto dolore superantur. Vale.

Ik heb een zeer zwaar verlies geleden, als het heengaan van een zo groot man een verlies genoemd moet worden. Corellius Rufus is overleden en wel vrijwillig, wat mijn verdriet verergert. De dood die niet vanuit de natuur of het lot bepaald lijkt, is immers de meest rouwvolle. Want hoe dan ook is er bij mensen die aan ziekte sterven, een grote troost te vinden in juist de noodzaak ervan, maar bij hen die een vrijwillige dood wegneemt is dit verdriet ongeneeslijk, omdat we geloven dat zij langer hadden kunnen leven. De hoogste rationele afweging, die bij wijze mensen in plaats van de noodzaak komt, heeft in het geval van Corellius tot dit besluit gedwongen, hoewel hij zeer vele redenen had om te leven: een zeer goed geweten, een zeer goede naam, zeer groot gezag, bovenal een dochter, echtgenote, kleinzoon, zusters, en onder zoveel dierbaren ware vrienden. Maar hij werd gekweld door een zo langdurige, zo vreselijke ziekte, dat deze zo grote gaven van het leven door de redenen om te sterven overwonnen werden.

In zijn 33^e levensjaar werd zijn voet, zoals ik van hem zelf hoorde, aangetast door jicht. Deze had hij van vaderszijde. Want vaak worden ook ziektes, zoals andere dingen, door bepaalde opvolgingen doorgegeven. Deze ziekte overwon en beteugelde hij door matigheid, door zuiverheid, zolang hij jong was; toen die door late ouderdom verergerde, verdroeg hij die met de krachten van zijn geest, hoewel hij zeker ongelooflijke kwellingen en zeer onwaardige foltering en verduren kreeg. Want reeds kwelde de jicht niet alleen zijn voeten, zoals eerder, maar verspreidde deze zich over alle

ledematen. Ik heb hem ten tijde van Domitianus bezocht, toen hij in bed lag in een villa in de voorstad. De slaven hadden zich uit het slaapvertrek teruggetrokken: hij hield zich aan deze gewoonte, telkens wanneer een intieme vriend was binnengekomen; zelfs zijn vrouw ging weg, hoewel die elk geheim zeer goed kon bewaren. Hij liet zijn blik rondgaan en zei: 'Waarom denk je dat ik zo grote pijnen zo lang doorsta? Natuurlijk om die struikrover tenminste één dag te overleven'. Als je hem een lichaam gelijk aan zijn geest had gegeven, had hij gedaan wat hij wenste.

Maar de god hielp hem met zijn wens en toen hij zijn wens door hem vervuld zag, dat hij reeds veilig en vrij kon sterven, verbrak hij die vele, maar vrij zwakke banden met het leven. Zijn ziekte, die hij met matigheid probeerde te verzachten, waaraan hij zich met volhardendheid trachtte te onttrekken toen zij aanhield, was erger geworden. Al een tweede, een derde, een vierde dag gingen voorbij: hij onthield zich van voedsel. Zijn vrouw Hispulla zond onze gemeenschappelijke vriend C. Geminius naar mij toe met de zeer trieste mededeling, dat Corellius besloten had te sterven en niet meer te buigen voor haar smeekbeden of die van zijn dochter, dat ik als enige over was, door wie hij kon worden teruggeroepen naar het leven. Ik rende erheen. Ik was dichtbij gekomen, toen Iulius Atticus mij van de kant van dezelfde Hispulla berichtte dat zelfs ik al niets meer zou bereiken, dat hij zo koppig meer en meer volhardde in zijn besluit. Hij had inderdaad tegen de dokter, die hem probeerde te laten eten, gezegd: 'ik heb beslist', welke uitdrukking evenveel bewondering als gevoel van gemis in mijn gemoed achterliet.

Ik bedenk welk een vriend, welk een man ik moet missen. Hij heeft 67 jaren volgemaakt, wat voor de allersterksten een voldoende hoge leeftijd is: ik weet het. Hij heeft zich bevrijd van een niet aflatende ziekte: ik weet het. Hij is heengegaan terwijl de zijnen in leven zijn, terwijl de staat bloeit, die hem het meest dierbaar was van alles: ook dat weet ik. Toch heb ik verdriet om hem zoals om een jongeman en een zeer sterke persoon, ik heb verdriet (je mag me gerust slap vinden) voor mijzelf. Ik heb immers de getuige, de gids, de leermeester van mijn leven verloren. Ik zal kortom zeggen, wat ik toen de pijn vers was, tegen mijn vriend Calvisius gezegd heb: 'Ik vrees dat ik nalatiger zal leven'. Bied me daarom troost, maar niet dit cliché: 'hij was een oude man, hij was ziek' (want dat weet ik), maar iets nieuws, iets groots, wat ik nooit gehoord heb, nooit gelezen heb. Want de dingen die ik gehoord heb, die ik gelezen heb, komen vanzelf bij mij op, maar zij worden overstemd door een zo groot verdriet. Gegroet.

Dat Corellius dierbaar is voor Plinius blijkt duidelijk uit deze brief. In brief 4.17, waarin Plinius het verzoek krijgt diens dochter Corellia te verdedigen, geeft hij een uitgebreide schets van de persoon van Corellius en zijn betekenis in Plinius' eigen leven. Hij acht hem zeer hoog en heeft veel hulp van hem ontvangen voor zijn loopbaan. Van zijn kant was Corellius erg gesteld op Plinius: in brief 4.17 haalt Plinius Corellia aan, die zegt dat zij hem op zijn sterfbed heeft horen zeggen dat hij haar vele vrienden heeft bezorgd, maar dat de beste Secundus (Plinius de Jongere) en Cornutus zijn.

In het begin en op het einde van brief 1.12 ligt de nadruk op de emotionele gevolgen van de zelf gekozen dood van Corellius op Plinius en andere dierbaren van de overledene. In het middendeel is er meer politieke nadruk en blijkt dat het moment van deze zelf gekozen dood niet alleen veroorzaakt is door de ondraaglijk geworden pijn van de jicht, die zich heeft uitgebreid en nu verergerd is door ouderdom, maar ook door politieke motieven (Marchesi, 2013, p. 42). In 1.12.6-8 wordt duidelijk gemaakt dat Plinius bij een bezoek aan Corellius ten tijde van keizer Domitianus van hem gehoord heeft, dat het langer willen leven dan Domitianus een belangrijk motief voor hem is om zijn leven te rekken. Met *isti latroni* in 1.12.8 wordt gedoeld op Domitianus, die de gewoonte had het bezit van zijn politieke slachtoffers te confisqueren (Sherwin-White, 1966, p. 113).

Volgens Sherwin-White (1966, p. 113) duidt de formulering *iam securus* op het einde van 1.12.8 erop dat Plinius wil suggereren dat Corellius vrij kort na de dood van Domitianus (96 n. Chr.) gestorven is. Ook Hoffer (1999, p. 142) is van mening dat Plinius in 1.12.8-9 de indruk wil wekken dat Corellius vrij snel na de dood van Domitianus stierf, terwijl zijn sterfdatum, zoals blijkt uit gebeurtenissen in brief 7.31.4 (een rol bij de verdeling van stukken grond, gegeven door keizer Nerva) en 9.13.4-6 (als Plinius zegt dat hij hem regelmatig consulteert ten tijde van de rechtszaak van Certus), na juli 97 en misschien wel na januari 98 valt. Hoffer (1999, pp. 141-145) plaatst de hele brief en de dood van Corellius in een politieke context. Hij gaat zelfs zover in de twee genoemde leeftijden (de aanvang van de ziekte van Corellius op 33-jarige leeftijd en zijn dood op 67-jarige leeftijd) terug te rekenen tot de jaren 62/63 en 97/98 n. Chr. en te verbinden aan betekenisvolle gebeurtenissen in de keizertijd: respectievelijk het begin van de terreur van Nero en het herstel van een stabiele regering onder Trajanus. Het leven van Corellius symboliseert voor Hoffer de Romeinse staat. Hij gaat erg ver hierin en is sterk speculatief. Dat in de brief de politiek een grotere rol speelt dan misschien op het eerste gezicht lijkt is echter zeer aannemelijk.

Wat betekent dit gegeven van uitstel van de dood tot Domitianus weg is, voor de interpretatie van de *summa ratio* die Corellius tot zijn besluit te sterven gebracht heeft (1.12.3)? In de passage van de brief waarin deze formulering staat, lijkt er sprake te zijn van een puur rationeel afwegen van de goede dingen des levens (zoals goede naam, familie, vrienden) tegen de ondraaglijke pijn die de jicht

in de ouderdom veroorzaakt. Hier spelen politieke motieven geen rol. Het is een orthodox Stoïcijnse beschrijving van hoe te handelen bij ernstige gebreken, waar niet voldoende positieve punten meer tegenover staan (Griffin, 2007, p. 461). De woorden van Corellius in 1.12.8 maken echter duidelijk dat tenminste het moment van de zelf gekozen dood ook te maken heeft met het langer willen leven dan Domitianus. Marchesi (2013, p. 42) ziet dit als moreel hoogstaand gedrag: omdat het lichaam het niet toestaat actie te ondernemen tegen Domitianus, is het uithouden tot hij dood is de enige optie voor verzet. Dezelfde vastberadenheid waarmee hij vasthoudt aan het leven tot de keizer dood is, leidt tot een niet te stoppen vasten, als deze overleden is. Hoffer (1999, p. 145) interpreteert het als een politiek motief: gezag dat in de periode van Domitianus in stand is gebleven, kan zo worden overgedragen aan een nieuwe generatie.

Ondanks het onmiskenbare politieke karakter dat de brief ook markeert, geeft hij mijns inziens ook een goed beeld van een leven in de hogere klasse in de Romeinse periode, waarin geleden wordt aan ernstige gezondheidsproblemen en van wat het betekent, als in de ouderdom de klachten verergeren en de kwetsbaarheid van de mens wordt blootgelegd. Maar ook in deze situatie is hoogstaand moreel gedrag mogelijk, hoe pijnlijk ook voor de dierbaren. De paniek bij de echtgenote Hispulla en haar pogingen Corellius van zijn besluit te laten afbrengen worden duidelijk beschreven, evenals de droefenis en ontroostbaarheid die Plinius voelt.

Brief 1.22 over Titius Aristo

Brief 1.22, gericht aan Catilius Severus, beschrijft het moeilijke leven van Titius Aristo, die aan een langdurige, hardnekkige ziekte lijdt. Het is niet duidelijk hoe oud Titius is. Volgens Sherwin-White (1966, p. 136) is hij wel ouder dan Plinius. Ondanks de onbekendheid van zijn leeftijd besteed ik hier aandacht aan deze brief omdat Plinius in deze brief eenzelfde afweging tussen redenen om te sterven en om te leven beschrijft als in de brief die in de vorige paragraaf beschreven is (in 1.12.3), maar Titius in tegenstelling tot Corellius Rufus op basis hiervan besluit om door te leven. Plinius prijst daarbij uitdrukkelijk het proces van nadenken en afwegen.

Brieven over Verginius Rufus (2.1 en 6.10)

De kwetsbaarheid van de oude dag komt scherp naar voren in het ongelukje dat de dood inluidt van Verginius Rufus, beschreven in de openingsbrief van het tweede boek. Deze brief 2.1, gericht aan Voconius Romanus, is geschreven naar aanleiding van de staatsbegrafenis die Verginius ten deel viel

in 97 n. Chr. tijdens het bewind van Nerva. Tot moment van het ongeluk genoot Verginius, die stierf op 83-jarige leeftijd, een gelukkige oude dag. Plinius schrijft:

[2] Triginta annis gloriae suae supervixit : legit scripta de se carmina, legit historias, et posteritati suae interfuit. Perfunctus est tertio consulatu, ut summum fastigium privati hominis impleret, cum principis noluisset.

....

[4] Annum tertium et octogensimum excessit in altissima tranquillitate, pari veneratione. Usus est firma valetudine, nisi quod solebant ei manus tremere, citra dolorem tamen.

Dertig jaar overleefde hij zijn eigen roem: hij heeft gedichten gelezen die over hem geschreven zijn, heeft de geschiedenis over hemzelf gelezen en had deel aan zijn eigen nalatenschap. Hij heeft een derde consulaat bekleed, zodat hij de hoogste roem van een particulier persoon bereikte, omdat hij het keizerschap niet had gewild.

....

Op zijn 83^e jaar is hij overleden in een staat van zeer grote rust, met een even grote bewondering omgeven. Hij genoot altijd een sterke gezondheid, behalve dat zijn handen gewoonlijk trilden, zij het zonder dat zij pijn deden.

Verginius heeft in de periode tot 68/69 n. Chr. twee consulaten bekleed en vlak voor zijn dood in 97 n. Chr. bood Nerva hem een derde aan (Sherwin-White, 1966, pp. 142-143). Hij is vooral bekend omdat hij na de dood van Nero het keizerschap, dat hem door soldaten werd aangeboden, weigerde. Volgens Sherwin-White (p. 143) is er niets over hem bekend uit de periode 70 – 97 n. Chr. Als het zo is, dat hij zo'n lange periode zonder ambten is geweest, lijkt Plinius hem dit vroege leven van rust (Verginius was 56 jaar in 70 n. Chr.) te gunnen. In de eerder besproken brief over Silius Italicus (3.7) lijkt hij hier negatiever over en in de eveneens eerder besproken brief over Spurinna (3.1) lijkt een werkzaam leven als voorwaarde gesteld te worden voor een rustige oude dag.

Plinius was zeer gesteld op Verginius. Deze is een tijd zijn voogd geweest en heeft hem altijd geholpen bij zijn loopbaan. Hij betoont zich op het einde van de brief ook zeer bedroefd over zijn dood.

Na de hierboven weergegeven beschrijving van de gelukkige oude dag van Verginius komt de volgende tekst:

[5] Aditus tantum mortis durior longiorque, sed hic ipse laudabilis. Nam cum vocem praepararet, acturus in consulatu principi gratias, liber, quem forte acceperat grandiozem et seni et stanti ipso pondere elapsus est. Hunc dum sequitur colligitque, per

leve et lubricum pavementum fallente vestigio cecidit coxamque fregit, quae parum apte collocata reluctante aetate male coiit.

Alleen de nadering van de dood was harder en langduriger, maar ook deze was lofwaardig. Want toen hij de toespraak voorbereide die hij zou houden om de keizer te danken voor het consulaat, is het boek, dat hij had aangenomen en dat misschien te groot was, door het gewicht uit zijn handen gegleden, omdat hij een oude man was en stond. Toen hij zich bukte en probeerde het bijeen te rapen, viel hij, omdat zijn voet weggleed over de gladde en glibberige vloer, en brak hij zijn heup, die niet goed gezet werd en door de tegenwerkende hoge leeftijd slecht heelde.

De kwetsbaarheid van de oude dag komt in dit citaat goed naar voren. Een gewone val kan harde gevolgen voor een tot dan toe voorspoedige oude dag hebben. Dit verschijnsel is niet uniek voor de maatschappij in het oude Rome. Ook tegenwoordig is in Nederland vallen een zeer veel voorkomende doodsoorzaak bij de (zeer) ouderen. In 2016 stierven in ons land bijna 4.000 mensen vanwege een val, drie kwart van hen was 80 jaar of ouder (cijfers CBS: [https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/43/steeds-meer-doden-door-een-val, geraadpleegd op 30 maart 2019](https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/43/steeds-meer-doden-door-een-val,geraadpleegd-op-30-maart-2019)).

In een latere brief (6.10) beschrijft Plinius een bezoek dat hij gebracht heeft aan een landgoed dat aan Verginius heeft toebehoord. Hij is ontdaan door het feit dat er door laksheid 10 jaar na de dood van Verginius nog niets terecht is gekomen van het grafmonument, waarvoor deze opdracht gegeven had. Op het grafmonument had ook een tweeregelige inscriptie moeten komen, herinnerend aan het afslaan van het aanbod van het keizerschap. Hierdoor ontstaat de vreemde situatie dat Verginius al tijdens zijn leven kon genieten van roem die eigenlijk bedoeld is voor na de dood (zie boven 3.7.2), terwijl die na zijn dood ontbreekt. Het geeft Plinius aanleiding tot de verzuchting:

[5] Tam rara in amicitis fides, tam parata oblivio mortuorum ut ipsi nobis debeamus etiam conditoria exstruere omniaque heredum officia praesumere.

Zo zeldzaam is trouw in vriendschappen, zo snel het vergeten van de doden, dat wij ook nog zelf onze graftombes zouden moeten opbouwen en alle plichten van de erfgenamen vervullen.

Brief 8.18 over Domitius Tullus

Brief 8.18, gericht aan Fadius Rufinus, gaat over de rijke grijsaard Domitius Tullus, die hoewel hij zich heeft ingelaten met erfenisjagers, zijn bezit keurig aan zijn dochter, kleinkinderen, achterkleinkind en vrouw heeft achtergelaten. In de brief staan veel details over het testament en wie daar allemaal buiten gelaten zijn. Hier is echter vooral de passage interessant waarin zijn slechte gezondheid en zijn verzorging centraal staan. Op late leeftijd is hij getrouwd met een niet nader genoemde weduwe van voorname geboorte. Daarover wordt schande gesproken, zoals onderstaand citaat laat zien:

[8] ... Nam mulier natalibus clara, moribus proba, aetate declivis, diu vidua, mater olim, parum decore secuta matrimonium videbatur divitis senis, ita perdit morbo ut esse taedio posset uxori quam iuvenis sanusque duxisset;

Want zij was een vrouw van voorname geboorte, uitblinkend in levenswijze, het hoogtepunt van haar leven voorbij, lange tijd weduwe, eertijds moeder, en men vond dat zij met te weinig fatsoen het huwelijk gezocht had met een rijke oude man, die zo te gronde gericht was in gezondheid, dat zelfs een echtgenote die hij als jongeling en gezonde man gehuwd had, genoeg van hem had kunnen hebben;

Er volgt een gedetailleerde beschrijving van zijn toestand.

[9] quippe omnibus membris extortus et fractus, tantas opes solis oculis obibat, ac ne in lectulo quidem nisi ab aliis movebatur. Quin etiam (foedum miserandumque dictu) dentes lavandos fricandosque praebebat. Auditum frequenter ex ipso, cum quereretur de contumeliis debilitatis suae, digitos se servorum suorum cotidie lingere. [10] Vivebat tamen et vivere volebat, sustentante maxime uxore, quae culpam inchoati matrimoni in gloriam perseverantia verterat.

hij was namelijk ontwricht en slap in al zijn ledematen en nam zijn zo grote rijkdommen alleen nog maar met zijn ogen waar, en zelfs in zijn bed kon hij zich niet bewegen zonder hulp van anderen. Zelfs (wat walgelijk en meelijwekkend is om te vertellen) moest hij zijn tanden laten schoonmaken en poetsen. Vaak werd van hemzelf gehoord, wanneer hij zich beklaagde over de smaad van zijn gebreken, dat hij dagelijks de vingers van zijn slaven aflikte. Niettemin leefde hij en wilde hij leven, terwijl zijn vrouw hem maximaal ondersteunde, die de beschuldiging van het begonnen huwelijk door volharding had omgebogen naar roem.

Tegen de publieke opinie over haar huwelijk in onderscheidt de echtgenote zich door de verzorging van haar man. Hij klaagt over zijn inderdaad niet benijdenswaardige toestand, maar wil

desalniettemin leven. In eerder beschreven gevallen van een zelf gekozen dood was er sprake van een ongeneeslijke ziekte of helse pijnen. Domitius Tullus leed aan een chronische verzwakking die hem tot een beklagenswaardige invalide maakten. Hij beschouwde dat niet als voldoende reden om vrijwillig de dood te kiezen. Plinius schetst hier een indringend beeld van zware invaliditeit en van een voortreffelijke verzorgende rol van de vrouw, die ook zelf op leeftijd is. Eens te meer blijkt dat Plinius niet alleen de positieve aspecten van de ouderdom ziet, maar ook een goed oog heeft voor de negatieve.

4. Cicero en Seneca over ouderdom

Bij verscheidene andere Romeinse auteurs uit de antieke periode zijn passages te vinden over ouderdom. In dit hoofdstuk zal ik aandacht besteden aan de opvattingen van Cicero en Seneca de Jongere, die beiden, al op gevorderde leeftijd, over de ouderdom geschreven hebben. Zij hebben met de brieven van Plinius gemeen, dat zij het thema op een serieuze, niet spottende, manier benaderen en daarbij voor een deel hetzelfde genre van de brief gebruiken als Plinius. Bij Cicero beperk ik me tot de dialoog *Cato Maior de Senectute* en zijn brieven, bij Seneca tot zijn brieven aan Lucilius. Ik zal daarbij ook opvattingen over ouderdom van Plinius betrekken, die in de vorige hoofdstukken behandeld zijn.

Marcus Tullius Cicero

Cicero's bekendste bijdrage aan de literatuur over ouderdom is de aan zijn vriend Atticus opgedragen dialoog *Cato Maior de Senectute*. Daarnaast komt het thema enkele keren kort aan de orde in zijn brieven (onder andere in de *Epistulae ad Atticum* en in de *Epistulae ad familiares*). Op enkele na zijn deze brieven – anders dan bij Plinius – niet geredigeerd, maar na zijn dood door anderen bij elkaar gebracht (Nutting, 1926, p.420).

In de brieven van Cicero, die een sterk privé- en journalistiek karakter hebben, komt ouderdom slechts summier aan de orde. Een enkele keer is er in de *Epistulae ad Atticum* sprake van hoop op vrede of verzoening met het oog op een rustige oude dag zonder angst (brief II.3/23; IX.6/172). In brief XIV.21/375 komt de volgende passage voor: *legendus mihi saepius est 'Cato maior' ad te missus. Amariorem enim me senectus facit. Stomachor omnia. Sed mihi quidem βεβίωται; viderint iuvenes (ad Att. XIV.21.3; Purser, 1903)*. “Door mij moet ‘Cato Maior’ vaker gelezen worden, dat ik aan jou heb toegezonden. Want de ouderdom maakt me prikkelbaarder. Alles ergert me. Maar voor mij is het leven over: laten de jongeren zich bekommeren.” Dat is een verzuchting die waarschijnlijk dichterbij de werkelijkheid staat dan veel van de inhoud van *de Senectute*: het kost Cicero blijkbaar moeite de opvattingen uit dat werk, die hieronder behandeld worden, zelf in de praktijk te brengen.

Cicero schreef *Cato Maior de Senectute* in 44 v. Chr. op 62-jarige leeftijd. Zijn vriend Atticus was toen 65 (Parkin, 2003, p. 61). In tegenstelling tot Plinius, die zijn brieven schreef op middelbare leeftijd, schrijft Cicero dus over ouderdom op een tijdstip dat hij deze reeds ervaart of op zijn minst dicht voelt naderen. Het werk is geschreven als een dialoog waarin Cato de Oudere, die op het moment van het gesprek 83 jaar oud is, het meest aan het woord is. Deze dialoog is dus in het verleden geplaatst (ca. 150 v. Chr.). Waarschijnlijk wilde Cicero meer gewicht aan zijn werk geven door dit in

het verleden te plaatsen en te koppelen aan Cato. Cicero stelt expliciet dat de opvattingen die Cato naar voren brengt de zijne zijn: *iam enim ipsius Catonis sermo explicabit nostram omnem de senectute sententiam* (*de Sen. 3*; Falconer, 1923). “Want reeds zullen de woorden van Cato zelf onze volledige eigen opvatting over ouderdom uiteenzetten”.

In het begin van de dialoog uiten de jonge gesprekspartners Scipio en Laelius hun verbazing over het feit dat Cato de oude dag zo goed volhoudt en zij vragen om raad om ook zo ver te komen. Cato antwoordt dat een verstandig mens zich voorbereidt op de ouderdom en deze accepteert. Vervolgens weerlegt hij vier argumenten waarom de ouderdom ongelukkig zou zijn: 1) het ontbreken van werk, 2) de afname van de lichaamskracht, 3) het ontbreken van genoegens en 4) de nabijheid van de dood. Ik zal op elk hiervan kort ingaan

Wat betreft het ontbreken van werk merkt Cato op, dat dit geldt voor werk waarvoor lichaamskracht vereist is, maar niet voor meer geestelijke activiteiten zoals adviseren en redevoeringen houden. Een oude man kan gerust actief blijven in de politiek, dit is zelfs aan te raden. In dit opzicht wijkt Cicero af van Plinius, die van mening is dat het leven op oudere leeftijd niet meer aan de staat besteed hoeft te worden, maar aan de eigen persoon toebehoort (zie de eerder besproken brief 4.23, sectie 3 daarbinnen). Dit standpunt van Plinius wordt gedeeld door Seneca (Cokayne, 2003, p. 105). Niet dat Plinius vindt dat de ouderdom in ijdelheid moet worden doorgebracht – dat dat niet de bedoeling is, blijkt duidelijk uit de brief aan Spurinna (3.1) -, maar staatszaken zijn niet meer vereist in de ouderdom, men kan dan zijn tijd besteden aan geestelijke ontwikkeling en literatuur (*otium met studia*). Cicero, die Cato vele voorbeelden laat geven van mannen die op hoge leeftijd nog diensten voor de staat verrichten (*de Sen. 15-21*), staat hier duidelijk op een ander standpunt dan Plinius en Seneca. Natuurlijk is het daarbij nodig om rekening te houden met veranderde politieke omstandigheden: in de tijd van Cato en ook die van Cicero was het voor mensen uit de hoogste klasse mogelijk echte politieke invloed uit te oefenen, in de tijd van Seneca en Plinius was dat veel minder het geval.

De afname van de lichaamskracht in de ouderdom wordt door Cato niet ontkend. Deze is een groot probleem voor mensen die erop los geleefd hebben en hun lichaam niet goed hebben onderhouden. Voor de mensen die dit wel gedaan hebben en doen, is de afname minder problematisch (*de Sen. 29*). Er blijven bovendien voldoende nuttige bezigheden mogelijk op geestelijk vlak, zoals jongeren opleiden en wegwijzen maken in de maatschappij. De nadruk op het goed onderhouden van het lichaam zien we bij Plinius terug in zijn beschrijving van de levenswijze van de oude Spurinna (brief 3.1; eerder besproken).

Het ontbreken van seksuele en andere lichamelijke genoegens is in de ogen van Cato alleen maar een voordeel van de ouderdom. Het wegvallen hiervan op hoge leeftijd biedt juist mogelijkheden voor het ontwikkelen van andere, meer geestelijke genoegens, zoals studie en schrijven (*de Sen.* 27-31). Cato gaat ook uitgebreid in op de genoegens van het landleven (*de Sen.* 51-59). Finley (1989, p. 15) beschouwt dit als een onoprechte tekst van Cicero, omdat nergens in zijn werken enig plezier in tuinieren blijkt en hij, als hij op een van zijn landgoederen was, niet kon wachten tot hij terug kon keren naar de stad.

De top van genoegens op oude leeftijd is volgens Cato gelegen in het aanzien waar een goed besteed leven toe leidt. Bij Plinius ligt niet veel nadruk op het ontbreken van genoegens op hoge leeftijd. Hij concentreert zich aan de ene kant op genoegens die ontleend kunnen worden aan *studia* in *otium* en aan de andere kant op echte ziekten en gebreken die de ouderdom moeilijk maken. Plinius spreekt wel over aanzien dat oudere mensen verworven kunnen hebben, maar legt daar minder nadruk op dan Cicero doet.

Het bezwaar van de nabijheid van de dood wordt door Cato op filosofische wijze bestreden. Hier zijn met name invloeden vanuit de Griekse filosofie merkbaar (Plato, Epicurus). De dood hoort bij het leven. Vrees voor de dood is niet nodig. Als je dood bent, ben je er niet meer en mocht je er wel nog zijn op een of andere manier, dan is dat in een gelukzalige toestand (*de Sen.* 66). Ook is het zo, dat de dood iedereen kan treffen ongeacht de leeftijd. Over zelfdoding is Cicero negatief (*de Sen.* 72-73). Hij haalt Pythagoras aan in zijn bewering dat de mens de wachtpost van het leven niet mag verlaten zonder bevel van de commandant of de godheid. Plinius heeft duidelijk meer begrip voor een zelf gekozen dood als de omstandigheden zeer slecht zijn en er sprake is van ongeneeslijke kwalen. Hij houdt zich daarbij aan de theorie over zelfdoding van de stoa, bijvoorbeeld als hij in sectie 3 van de eerder besproken brief 1.12 over de zelf gekozen dood van Corellius Rufus de *summa ratio* noemt, waarmee een afweging wordt gemaakt tussen redenen om door te leven en ondraaglijk lijden (Griffin, 2007, pp. 461-462). In de eerder behandelde brief 1.22 over de langdurig zieke Titius Aristo, beschrijft Plinius eenzelfde afweging tussen redenen om te sterven en redenen om te leven, en prijst hij uitdrukkelijk dit proces van nadenken en afwegen. Bij Titius leidt dit afwegen tot een besluit om door te leven.

Al eerder is aangestipt dat Cicero *Cato Maior de Senectute* schreef op oudere leeftijd. Hij deed dat in een periode waarin hij de dood van zijn geliefde dochter Tullia verwerkte, die gestorven is in 45 v. Chr. Volgens Parkin (2003, pp. 65-66) wil Cicero met zijn werk zichzelf troost bieden vanwege zijn eigen oud worden in een periode waarin hij veel persoonlijke zorgen kent en ook in een politiek onzekere situatie verkeert. Deze troost wordt geboden door de filosofie. In het begin van het werk

stelt Cicero expliciet dat het maken ervan prettig was, ergernissen wegnam en de ouderdom plezierig maakte (*de Sen.* 2). Cicero beschrijft niet de feitelijke ervaringen van de oude dag, hij beschouwt de ouderdom filosofisch met het doel er troost uit te putten. In zijn brieven, waarin ouderdom nauwelijks aan bod komt, lijkt hij zoals boven gesteld, dichter bij de werkelijkheid te blijven. Plinius is zeker meer gericht op concrete ervaringen van ouderdom, al dan niet aangepast aan wat hij als ideaalbeeld voor ogen heeft. Als hij een doel heeft om te schrijven over ouderdom, ligt dat eerder in het tonen van *exempla* dan in het bieden van troost (Gibson & Morello, 2012, pp. 104-135).

Een ander aspect waarin *Cato Maior de Senectute* verschilt van de behandeling van ouderdom in de brieven van Plinius, is dat Cicero met zijn werk probeert politieke ruimte te creëren voor oude mensen (Parkin, 2003, pp. 65-66). Zoals eerder gezegd, probeert hij dit onder andere te bereiken via de vele voorbeelden die Cato naar voren brengt van oudere, actieve staatslieden. Harlow en Laurence (2002, pp. 121-122) merken op dat er in de late republiek een verschuiving van politieke invloed lijkt plaats te vinden van oud naar jong. In deze tijd wordt het minder vanzelfsprekend, dat ouderen autoriteit behouden. Cicero probeert met zijn boek deze trend te corrigeren. In Plinius' tijd is er nauwelijks sprake meer van een actieve politieke invloed van zowel jong als oud.

Lucius Annaeus Seneca

Lucius Annaeus Seneca (de Jongere) heeft veel over ouderdom en sterven geschreven. Ik concentreer me hier op de 124 brieven aan Lucilius, die hij in 63 en 64 n. Chr. schreef, vlak voor zijn dood in 65. Op het moment van schrijven was hij 67 of 68 jaar oud. De brieven zijn gericht aan zijn vriend Lucilius, procurator in Sicilië, die waarschijnlijk enkel jaren jonger was dan hij (Hunink, 2005, p. 139).

In tegenstelling tot de brieven van Cicero, die meer een privé-karakter hebben, kenmerken de brieven van Seneca zich door de filosofische boodschap die erin verwoord wordt. Tegelijk zijn ze ook persoonlijk en behouden ze door het voortdurend aanspreken van Lucilius en ingaan op uitspraken van deze laatste, het karakter van echte brieven (Hunink, 2005, pp. 141-142). De geredigeerde brieven van Plinius, die waarschijnlijk gebaseerd zijn op echte brieven, dienen er, zoals eerder gesteld, vooral toe om een beeld te schetsen van de persoon Plinius (Hunink, 2017, pp. 8-9).

In meerdere brieven aan Lucilius komt de ouderdom aan bod. Brief 12 is misschien wel de bekendste hiervan. Onder andere Harlow en Laurence (2002, pp. 124-126) en Parkin (2003, p. 69) besteden er aandacht aan. De eerste zin zet direct de toon: *Quocumque me verti, argumenta senectutis meae video* (*Ep.* 12.1; Gummere, 1917-1925). "Waarheen ik me ook wend, zie ik bewijzen van mijn ouderdom". Vervolgens beschrijft hij zijn ongeloof dat hij deze fase bereikt heeft (hij voelt zich

duidelijk niet oud), wanneer hij zijn beheerder verwijt dat hij gebouwen verwaarloosd heeft, die echter gewoon door ouderdom vervallen zijn, en wanneer hij in een oude man, bij wie de tanden uitvallen, niet het slaafje herkent met wie hij als kind graag speelde. Hij zal echter moeten leren om te gaan met het gegeven dat hij oud is en daartoe is hij ook bereid. Hij denkt dat genoegens op hoge leeftijd misschien wel extra plezierig zijn en anders is er altijd nog de mogelijkheid geen behoefte meer te hebben aan genoegens. De dood voor ogen hebben vindt hij ook niet bezwaarlijk: ook jongeren moeten die voor ogen houden en je kunt er ook als je oud bent, iedere dag gewoon weer een dag bij verwachten. Seneca haalt vers 4.653 uit de *Aeneis* van Vergilius aan, waarmee je iedere avond je leven kunt afsluiten: *Vixi et quem dederat cursum fortuna, peregi* (Ep. 12.9; Gummere, 1917-1925). "Ik heb geleefd en de koers die Fortuna gegeven heeft, voltooid". Als je er dan weer een dag bij krijgt, is dat mooi meegenomen. Hij eindigt met de Epicurische bewering dat we alle dwang de baas kunnen zijn en een leven onder dwang kan worden afgewezen.

Het is duidelijk dat Seneca hier persoonlijk is: het gaat over zijn eigen ervaring van het proces van ouder worden. Hij beschrijft dit op een realistische en herkenbare manier: ik denk dat de meeste ouderen zich goed zullen herkennen in de verbazing en het ongeloof, die optreden wanneer het besef doordringt dat men een hoge leeftijd bereikt heeft: zo voelt het vaak niet. Plinius schrijft anders, meer feitelijk over ouderdom, wat ook niet anders kan: hij spreekt óver ouderen, niet vanuit eigen ervaringen. Plinius doet dat op een manier die sympathie uitdrukt. Dat komt overeen met de beschrijving die Seneca geeft. Het persoonlijke in de brief van Seneca verschilt duidelijk van het meer abstract beschouwende karakter van Cicero's *Cato Maior de Senectute*. Dat wil niet zeggen dat filosofie ontbreekt in deze brief van Seneca. Hoe om te gaan met genoegens en met het voor ogen hebben van de dood, zijn kwesties die vanuit de filosofie benaderd worden. Daarbij speelt de Stoa een rol, maar Epicurus wordt bepaald niet buitengesloten. De twee genoemde thema's zijn ook uitgebreid terug te vinden in *Cato Maior de Senectute*, zoals eerder uiteengezet.

Uit het tweede deel van brief 58 (26-37) komt het beeld naar voren, dat een lang leven mogelijk gemaakt wordt door een verstandig leven waarin de begeerten beteugeld werden. Hier verwijst Seneca naar Plato, die volgens Seneca 81 is geworden. Zo'n hoge ouderdom moet niet geweigerd worden, maar er hoeft ook niet naar verlangd te worden. Zelf een einde maken aan het leven wordt zeker niet veroordeeld. Als lichaam en geest weigeren, is het de beste oplossing. Criterium daarbij lijkt te zijn of een betekenisvol leven mogelijk is of niet. Als de geest verzaakt, als een ziekte of pijn het verhinderen zinvol te leven, is het beter het leven te beëindigen: *hunc [dolorem] tamen si sciero perpetuo mihi esse patiendum, exhibo, non propter ipsum, sed quia impedimento mihi futurus est ad omne, propter quod vivitur* (Ep. 58.36; Gummere, 1917-1925). "Maar als ik te weten zal zijn gekomen,

dat deze [pijn] door mij voorgoed geleden moet worden, zal ik heengaan, niet vanwege de pijn zelf, maar omdat hij mij tot belemmering zal zijn bij alles, waarvoor geleefd wordt”.

Bij Plinius worden ondraaglijke pijn en ongeneeslijke ziektes genoemd als beweegredenen voor een zelf gekozen dood, zoals bij Silius Italicus (brief 3.7) en Verginius Rufus (brief 2.1). Bij Verginius Rufus is er sprake van een afwegingsproces (*summa ratio*) waarbij aan de negatieve kant een langdurige vreselijke ziekte genoemd wordt en aan de positieve zijn geweten, goede naam, gezag, familie en vrienden. Bij Seneca is een betekenisvol leven het criterium, dat voor hem vooral betrekking heeft op geestelijk leven (Parkin, 2003, p. 70).

Het belang van geestkracht als bepalende factor bij het doorleven zien we ook terug in brief 30, waarin Seneca de epicuristische historicus Aufidius Bassus beschrijft, die met een zeer slecht functionerend en steeds zieker wordend lichaam, dat vergeleken wordt met een schip dat water maakt en uit elkaar valt en met een bouwwerk waarvan de voegen loslaten, toch opgewekt zijn einde afwacht. Cokayne (2003, p. 51; pp. 71-72) komt op basis van de brieven 58 en 30 tot de conclusie dat zowel lichamelijke als geestelijke aftakeling zelfdoding rechtvaardigen. Hierbij kan de nuance worden aangebracht dat dit voor de lichamelijke aftakeling alleen geldt als daardoor zinvolle geestelijke activiteit onmogelijk wordt. Het geestelijke leven wordt daarmee het criterium voor een beslissing tot zelfdoding.

Dezelfde voorrang van geest over lichaam komt naar voren in brief 15, waarin Seneca schrijft over gezondheid en wat daarvoor gedaan moet worden. Filosofie beoefenen wordt gelijkgesteld aan gezondheid en een goed geoefend lichaam zonder een gezonde geest is als het lichaam van een razende of waanzinnige. Dus moet je eerst de geest oefenen en daarna pas het lichaam. Bij dit laatste heeft Seneca precieze ideeën over wat goede en slechte oefeningen zijn. Oefeningen voor spierontwikkeling zijn niet goed: zij belemmeren de geest en moeten dus vermeden worden. Hardlopen is goed en ook springen of dansen met halters in de handen: daarmee vermoei je het lichaam zonder tijdsverlies. Oefenen van de stem krijgt een belangrijke plaats toebedeeld onder de lichamelijke oefeningen. Maar het belangrijkste blijft de oefening van de geest, die onderbroken kan worden door rustpauzes en ook door uitstapjes in de koets. Die laatste zijn goed voor het lichaam en daarin kun je ook nog je geest oefenen door te praten, luisteren, lezen of dicteren.

In brief 83 beschrijft hij zijn eigen dagelijkse routine. Hierin zijn de overpeinzingen op de sofa en lectuur het belangrijkste. Vroeg op de dag doet hij aan gymnastiekoefeningen en hardlopen. Hij is de ouderdom dankbaar dat hij hier snel moe van wordt en er dan mee op mag houden. Na het lopen neemt hij een bad: op deze leeftijd een lauw, vroeger was dat een koud bad. De geestelijke

bezigheid, die onderbroken lijkt te worden door dutjes, vormt echter het belangrijkste onderdeel van zijn dagschema.

Ook bij Seneca wordt hier net als in enkele brieven van Plinius (3.1, 3.5 en 9.36, eerder besproken in hoofdstuk 2) een dagindeling beschreven. Vergeleken met die van Spurinna in brief 3.1 van Plinius, lijkt Seneca meer nadruk te leggen op geestelijke bezigheden. Hij lijkt ondanks het feit dat hij flink jonger is dan Spurinna wat minder op te hebben met lichamelijk bezig zijn, al zijn er opvallende overeenkomsten zoals het lopen, het bad en het tochtje per koets. Voor sociale activiteiten lijkt Seneca in tegenstelling tot Spurinna geen tijd in te ruimen. Seneca oefent zijn lichaam wel, maar daar ligt niet zijn hart. Hij lijkt welhaast blij dat hij er op hoge leeftijd niet zoveel tijd meer aan kan besteden als toen hij jonger was. Bij Spurinna hebben de geestelijke activiteiten betrekking op de literatuur, bij Seneca vormt de filosofie het belangrijkste onderdeel van geestelijke activiteit.

Harlow en Laurence (2002, p. 130) benadrukken dat ouderdom in het antieke Rome ook door en bij de hogere klasse gezien werd als een kwetsbare leeftijd, met gebreken en de naderende dood als perspectief. Dat blijkt ook duidelijk uit de geschriften van Cicero, Seneca en Plinius. Waar de eerste twee daar de filosofie tegenover zetten als factor die ook in deze fase genoeg en zin kan geven, is dat bij Plinius meer de mix van lichamelijke, geestelijke (vooral literaire) en sociale activiteiten die een rolmodel als de oude Spurinna dagelijks uitvoert. De hoge leeftijd verschaft het *otium* waarin deze activiteiten plaats kunnen vinden (Gibson & Morello, 2012, pp. 172-179). Wat dat betreft is de oude dag voor Cicero, Seneca en Plinius een goede en zinvolle periode.

5. Discussie

Plinius heeft met zijn collectie brieven een literair werk nagelaten dat tegelijk als divers en samenhangend te typeren is. De brieven laten binnen en ook over de boeken heen thematische en structurele ordeningen zien (dit laatste bijvoorbeeld wat tijdperiode of geadresseerde betreft), die nu eens eenheid suggereren en dan weer het werk lijken te fragmenteren. Onder andere Marchesi (2008) en Gibson en Morello (2012) besteden hier in de inleidingen van hun boeken veel aandacht aan. Voor deze scriptie zijn deze discussies echter minder relevant.

Hier is vooral interessant wat de brieven kunnen bijdragen aan onze kennis van de manier waarop in het antieke Rome werd aangekeken tegen een van de belangrijkste aspecten van het menselijk leven: de ouderdom. Daarvoor is gebruik gemaakt van de verzameling brieven van Plinius als literair werk.

Het doel dat Plinius gehad kan hebben om zijn verzameling te publiceren op de manier waarop hij dat gedaan heeft, is in dit verband minder interessant. Het werk wordt in deze scriptie bekeken door een thematische bril, waarbij ik ervan uitga, dat het thema ouderdom voor Plinius niet een ordenend principe is geweest bij het samenstellen van zijn collectie brieven. Henderson (2002, p. 62) lijkt hier wel op te doelen als hij de beschrijving van de oude dag van Spurrina typeert als “this elaborate blueprint for celestially perfect twilight years” die nadrukkelijk in de rest van het boek aanwezig is. Henderson (2002, p. 63) lijkt de ouderdom te zien als een doel waarnaar de elite in het antieke Rome streefde. Ik denk dat hij hierin te ver gaat en dat de beschrijvingen in Plinius’ werk een subtielere kijk op ouderdom tonen, waarin de positieve en negatieve aspecten beide aan bod komen.

Wat betreft de vraag over de authenticiteit van de brieven denk ik dat er in de basis sprake is van echte brieven, die in een later stadium geredigeerd en geordend zijn. Het zijn geen kronieken, waarin nauwkeurig verslag gedaan wordt van verschijnselen of gebeurtenissen, maar zij verschaffen wel inzicht in de opvattingen van Plinius en daarmee indirect ook in opvattingen van de elite waar Plinius deel van uitmaakt. Dat de brieven over ouderdom door het beschrijven van *exempla* mogelijk instrumenteel zijn in het neerzetten van een gewenst beeld van Plinius zelf hoeft hieraan geen afbreuk te doen: Plinius’ ideeën over positieve en negatieve aspecten van ouderdom komen daardoor misschien wel des te duidelijker naar voren. Zij zijn ook niet al te zeer gekleurd door filosofische denkbeelden, zoals dat in de geschriften van Cicero en Seneca uitdrukkelijk het geval is. Hierdoor blijven ze mogelijk wat dichterbij de werkelijkheid. Bovendien vertrouwt Plinius, als hij al filosofisch getinte opvattingen wil doorgeven, meer op het weergeven van *exempla* dan op filosofische uiteenzettingen (Griffin, 2007, p. 474).

In Spurinna (brief 3.1) heeft Plinius een kampioen van de gezonde en goed bestede oude dag gevonden. De man heeft zijn sporen verdiend in publieke functies en kan nu in goede gezondheid genieten van een leven gevuld met fysieke oefeningen (noodzakelijk om de gezondheid te behouden), studie en sociale activiteiten. Plinius verlangt ernaar. Voor Pomponius Bassus (brief 4.23) heeft Plinius een soortgelijke waardering. De begrippen *otium* en *studia* spelen een belangrijke rol in de levens van deze oude mannen en in de kijk die Plinius daarop heeft. Vooral de literaire ambities van Plinius zijn in dit verband belangrijk. Hij kan die, nu hij nog een publieke rol speelt, alleen realiseren *naast* zijn werk, na de pensionering kan hij zich erop gaan toeleggen *in plaats van* zijn werk. Hij ziet ernaar uit zich daarop volledig te kunnen richten. Wanneer dat gaat gebeuren is onzeker: een precieze pensioneringsdatum is er niet en volgens Cokayne (2003, p. 176) kon te vroeg stoppen met werk rekenen op negatieve sociale oordelen.

Cicero en Seneca hebben op het einde van hun leven de fase bereikt waarin concentratie op filosofie en schrijven mogelijk is. Beiden doen dit op een in Romeinse ogen tamelijk vroege leeftijd (zij zijn dan in de 60) en bij beiden spelen hierbij politieke omstandigheden een rol. Bij Cicero en Seneca hebben de *studia* vooral betrekking op de filosofie, bij Plinius, die zijn *studia* nog moet uitoefenen naast zijn publieke functies, op de literatuur. Harlow en Laurence (2002, p. 131) denken dat Plinius met zijn beschrijving van de oude dag van Spurinna met zijn mix van activiteiten dichter bij het ideaalbeeld van de ouderdom van de Romeinse elite komt dan Cicero en Seneca met hun meer filosofisch getinte beschrijvingen van een goede oude dag.

Zoals duidelijk te zien is in de brieven die behandeld zijn in hoofdstuk 3, heeft Plinius oog voor de negatieve aspecten van de ouderdom, ook bij personen uit de elite. Het lichamelijke verval van Domitius Tullus wordt schrijnend beschreven in brief 8.18. Deze beschrijving is serieus, maar doet toch ook denken aan de spottende beschrijvingen die Juvenalis en Martialis geven van lichamelijke gebreken van oude mensen (Cokayne, 2003, pp. 15-18). Volgens Syme (1979, p. 253), die op zoek is naar verbanden tussen Plinius, Juvenalis en Tacitus, heeft Juvenalis in satire 10 (regel 228) het likken aan de vingers van anderen door verlamde oude mannen overgenomen van Plinius' beschrijving van Domitius Tullus in 8.18.9.

Ziekte en lichamelijke en geestelijke lijden konden uiteindelijk een beslissing om het eigen leven te beëindigen tot gevolg hebben. Bij ondraaglijk lijden en ongeneeslijke ziektes kan Plinius deze keuze goedkeuren, mits goed overwogen. Hij beschrijft ook enkele gevallen waarbij deze beslissing genomen is: Silius Italicus (brief 3.7) en de door hem geliefde Corellius Rufus (1.12). Ook Seneca neemt in zijn brieven aan Lucilius een positieve houding aan tegenover een zelf gekozen dood. Bij de beslissing hierover beschouwt hij het feit dat er geen zinvol geestelijk leven meer mogelijk is ten

gevolge van lichamelijke of geestelijke problemen, als belangrijkste criterium. Zowel Seneca als Plinius zenden volgens Cokayne (2003, p. 51) gemengde boodschappen uit over het thema zelf gekozen dood door ook bewondering te tonen voor personen die ondanks zwaar lijden toch besluiten niet een einde aan het leven te maken: Seneca in brief 30 over Aufidius Bassus en Plinius in brief 1.22 over Titius Aristo.

Al met al geven de brieven van Plinius een genuanceerd beeld van de ouderdom zoals hij die in zijn kringen aanschouwt. Er is aandacht voor positieve en negatieve aspecten. Van *senectus* als doel van het leven van de elite (Henderson, 2002, p. 63) is geen sprake, al verlangt Plinius wel naar het *otium* na een werkzaam leven dat hem de mogelijkheid verschaft zich geheel te richten op zijn literaire interesses.

Kwesties waarover Plinius schrijft in verband met ouderdom, zijn in onze huidige maatschappij nog steeds actueel. Ik denk daarbij met name aan de invulling van de oude dag na een werkzaam leven en aan het thema van de zelf gekozen dood. Actief blijven op oudere leeftijd in een mix van gebieden zoals Plinius die beschrijft in het geval Spurinna, wordt in onze huidige maatschappij als nastrevenswaardig gezien. Plinius is van mening dat lichaam en geest actief moeten blijven als bescherming tegen de kwalen van ouderdom en voor het behoud van lichamelijke en geestelijke vermogens. Dat lijkt op de *use it or loose it* theorie die in de moderne gerontologie een centrale plaats inneemt (Cokayne, 2003, p. 176). Het thema van de zelf gekozen dood als het niet meer gaat, levert in onze maatschappij veel discussie op. Daarbij lijken we steeds meer te gaan in een richting waarin ouderen zelf kunnen kiezen voor de dood als zij het leven als voltooid beschouwen. De overwegingen die Plinius ons daarbij meegeeft, misstaan ook in de huidige discussie niet: een positieve houding tegenover deze wijze van levensbeëindiging in geval van ondraaglijk lijden en ongeneeslijk ziek zijn, nadruk op een gedegen afwegingsproces en toch ook een zekere terughoudendheid, die blijkt uit zijn waardering voor de beslissing om, ook al zijn de omstandigheden zeer moeilijk, toch door te gaan. Bestudering van het thema ouderdom in de brieven van Plinius kan zo niet alleen bijdragen aan onze kennis van opvattingen over ouderdom in het antieke Rome, maar ook helpen bij de verdieping van de discussie over thema's aangaande de ouderdom in de huidige maatschappij.

6. Bibliografie

Primaire literatuur

Cicero

- Falconer, W. A. (Ed. & Trans.). (1923). *Cicero. De senectute ; De amicitia ; De divinatione*. Cambridge, MA: Harvard University Press. Overgenomen van <http://www.perseus.tufts.edu>
- Peters, W. A. M. (Trans.). (1989). *Cicero. Over ouderdom (Cato Maior de senectute)*. Baarn: Ambo.
- Purser, L. C. (Ed.). (1903). *M. Tulli Ciceronis Epistulae ad Atticum*. Oxonii: E typographeo Clarendoniano. Overgenomen van <http://www.perseus.tufts.edu>

Plinius de Jongere

- Hunink, V. (Trans.). (2017). *Plinius. Mijn landhuizen: Brieven over Romeinse villa's*. Amsterdam: Athenaeum - Polak & Van Genneep.
- Lenaz, L. (Ed.), Rusca, L. (Trans.), & Faelli, E. (Trans.). (2000). *Plinio il Giovane. Lettere ai familiari, Carteggio con Traiano, Panegirico a Traiano*. Milano: BUR.
- Peters, T. (Trans.). (2001). *Plinius de Jongere: De brieven*. Amsterdam: Ambo.
- Stout, S. E. (Ed.). (1962). *Plinius, Epistulae: A critical edition*. Bloomington, IN: Indiana University Press.

Seneca

- Gummere, R. M. (Ed. & Trans.). (1917-1925). *Seneca. Ad Lucilium epistulae morales*. Cambridge, MA: Harvard University Press. Overgenomen van <http://www.perseus.tufts.edu>
- Hunink, V. (Trans.). (2005). *Seneca. Leren sterven: Brieven aan Lucilius*. Amsterdam: Athenaeum - Polak & van Genneep.
- Verhoeven, C. (Trans.). (1980). *Lucius Annaeus Seneca. Brieven aan Lucilius*. Baarn: Ambo.

Secundaire literatuur

- Bütler, H.-P. (1970). *Die geistige Welt des jüngeren Plinius: Studien zur Thematik seiner Briefe*. Heidelberg: Universitätsverlag.
- Claes, P. (2002, 10 januari 2002). De correspondentie van Plinius de Jongere (Oudheid: De eerste reporter van Rome). *De Standaard*. Overgenomen van http://www.standaard.be/cnt/dsl10012002_011
- Cokayne, K. (2003). *Experiencing old age in ancient Rome*. London: Routledge.
- Falkner, T. M., & De Luce, J. (Eds.). (1989). *Old age in Greek and Latin literature*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Finley, M. I. (1989). Introduction: The elderly in classical antiquity. In T. M. Falkner & J. De Luce (Eds.), *Old age in Greek and Latin literature* (pp. 1-20). New York: State University of New York Press.
- Gibson, R., & Morello, R. (2012). *Reading the letters of Pliny the Younger: An introduction*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Griffin, M. (2007). The Younger Pliny's debt to moral philosophy. In A. Henrichs, C. Jones, I. Livingston, & N. Luraghi (Eds.), *Harvard Studies in Classical Philology* (Vol. 103, pp. 451-481). Cambridge: Harvard University Press.

- Harlow, M., & Laurence, R. (2002). *Growing up and growing old in Ancient Rome: A life course approach*. London: Routledge.
- Henderson, J. (2002). *Pliny's statue: The letters, self-portraiture & classical art*. Exeter, UK: University of Exeter Press.
- Hoffer, S. E. (1999). *The anxieties of Pliny the Younger*. Atlanta: Scholars Press.
- Hunink, V. (2005). Nawoord. In L. A. Seneca & V. Hunink (Ed.), *Leren sterven: Brieven aan Lucilius* (pp. 137-147). Amsterdam: Athenaeum - Polak van Genneep.
- Hunink, V. (2017). Inleiding. In C. Plinius Caecilius Secundus & Hunink, V. (Ed.), *Mijn landhuizen: Brieven over Romeinse villa's* (pp. 7- 22). Amsterdam: Athenaeum Polak & Van Genneep.
- Kebric, R. B. (1983). Aging in Pliny's letters: A view from the second century A.D. *Gerontologist*, 23(5), 538-545.
- Lenaz, L. (2000). Introduzione e commento. In C. Plinius Caecilius Secundus, & L. Lenaz, (Ed.), L. Rusca (Trans.), & E. Faelli (Trans.), *Lettere ai familiari, Carteggio con Traiano, Panegirico a Traiano di Plinio il Giovane*. Milano: BUR.
- Marchesi, I. (2008). *The art of Pliny's letters: A poetics of allusion in the private correspondence*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Marchesi, I. (2013). Silenced intertext: Pliny on Martial on Pliny (on Regulus). *American Journal of Philology*, 134(1), 101-118. Overgenomen van <https://www.jstor.org/stable/41809509>
- McDermott, W., C. , & Orentzel, A. E. (1977). Silius Italicus and Domitian. *American Journal of Philology*, 98(1), 24-34. doi:10.2307/294001
- Neger, M. (2016). *Satius est enim otiosum esse quam nihil agere*: Die Inszenierung von Mußezeit und Mußeräumen im Briefkorpus des jüngeren Plinius. In F. C. Eickhoff (Ed.), *Muße und Rekursivität in der antiken Briefliteratur: Mit einem Ausblick in andere Gattungen* (pp. 133-160). Tübingen: Mohr Siebeck. Overgenomen van <http://www.jstor.org.ru.idm.oclc.org/stable/j.ctv9b2x8x.11>.
- Nutting, H. C. (1926). Cicero and the Younger Pliny. *The Classical Journal*, 21(6), 420-430. Overgenomen van <http://www.jstor.org.ru.idm.oclc.org/stable/3288734>
- Parkin, T. G. (2003). *Old age in the Roman world: A cultural and social history*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Peters, T. (2001). Brief vooraf; Inleiding boek X; Noten. In C. Plinius Caecilius Secundus & T. Peters (Ed.), *Plinius de Jongere. De brieven* (pp. 7-16; 317-319; 377-393). Amsterdam: Ambo.
- Sherwin-White, A. N. (1966). *The letters of Pliny: A historical and social commentary*. Oxford: Oxford University Press.
- Syme, R. (1979). Juvenal, Pliny, Tacitus. *American Journal of Philology*, 100(2), 250-278. doi:10.2307/293691

Appendix A. Brieven van Plinius de Jongere waarin het thema ouderdom voorkomt

Nummer	Geadresseerde	Onderwerp	Behandeling in hoofdstuk 2 of 3
l.12	Calestrius Tiro	Leven en sterven van Corellius Rufus (67 jaar).	3
1.22	Catilius Severus	Leven en ziekte Titius Aristo.	3
2.1	Voconius Romanus	Leven en sterven van Verginius Rufus (83 jaar).	3
2.3	Maecilius Nepos	De redenaar Isaeus (ouder dan 60 jaar).	
3.1	Calvisius Rufus	De levenswijze van de 77-jarige Vestricius Spurrina.	2
3.6	Annius Severus	Aankoop van een bronzen beeld dat een oude man voorstelt.	
3.7	Caninius Rufus	Leven en sterven van Silius Italicus (75 jaar).	3
3.16	Maecilius Nepos	Verhaal van Arria, die de dood van haar zoon verbergt voor haar echtgenoot Caecina Paetus en hem later voorgeeft in zelfdoding.	
4.3	Arrius Antoninus	Complimenten aan Arrius Antoninus voor zijn leven en het schrijven van epigrammen (in het Grieks).	2
4.17	Clusinius Gallus	Verdediging van Corellia, dochter van Corellius Rufus (1.12). Veel informatie over de steun van Corellius aan Plinius.	3
4.18	Arrius Antoninus	Complimenten voor epigrammen van Arrius (4.3).	2
4.23	Pomponius Bassus	Een mooie oude dag.	2
5.6	Domitius Appolinaris	Landgoed van Plinius in Etrurië. Vanwege het klimaat wonen er veel ouderen.	
5.11	Calpurnius Fabatus*	Feliciter met een schenking van Calpurnius aan de stad Como.	
5.15	Arrius Antoninus	Complimenten voor zijn verzen en aanmoediging door te gaan (4.3 en 4.18).	2
5.21	Pompeius Saturninus	De ziekte van Julius Valens.	
6.10	Luceius Albinus	Het onvoltooide graf van Verginius Rufus (2.1).	3
6.12	Calpurnius Fabatus*	Antwoord op de vraag van Calpurnius om hulp voor een bekende.	
6.20	Cornelius Tacitus	De uitbarsting van de Vesuvius. Daarin een stukje over Plinius' oude moeder die hem bezweert te vluchten (zij zou in vrede sterven). Plinius vlucht met haar.	
6.24	Calpurnius (?) Macer	Verhaal over een langdurig zieke man. Zijn echtgenote ging hem voor in zelfdoding en noodzaakte hem te volgen.	

6.26	Julius Servianus	Felicitatie met de verloving van zijn dochter.	
6.30	Calpurnius Fabatus*	Onderhoud van een villa van Calpurnius.	
6.33	Voconius Romanus	Pleitrede voor een dochter die door haar 80-jarige vader ontferd is omdat hij een nieuwe liefde heeft.	
7.11	Calpurnius Fabatus*	Verkoop van geërfde grond aan Coellia, zus van Corellius Rufus (1.12)	
7.16	Calpurnius Fabatus*	Aankondiging van bezoek van de vriend Calestrius Tiro.	
7.23	Calpurnius Fabatus*	Verzoek niet naar Milaan gaan, maar het bezoek van Calestrius Tiro thuis af te wachten (7.16).	
7.24	Rosianus Geminus	Leven en sterven van Ummidia Quadratilla (79 jaar).	2
7.27	Licinius Sura	Geestverschijningen.	
7.29	Montanus	Grafmonument van Antonius Pallas.	
7.32	Calpurnius Fabatus*	Vervolg op 7.16 en 7.23. Tiro is in Como geweest en heeft daar zijn opdracht volbracht.	
8.5	Rosianus Geminus	Overlijden van de vrouw van Macrinus (na 39 jaar huwelijk).	2
8.6	Montanus	Grafmonument van Antonius Pallas (7.29).	
8.10	Calpurnius Fabatus*	Calpurnia, derde vrouw Plinius en kleindochter van Calpurnius Fabatus*, heeft een miskraam gehad.	
8.11	Calpurnia Hispulla	Hoe het gaat met Calpurnia na de miskraam (8.10).	
8.18	Fadius Rufinus	Dood en sterven van Domitius Tullus.	3
9.19	Cremutius Ruso	Vergelijking van Verginius Rufus (2.1) en Frontinus wat betreft grafmonument en roem.	
10.31_32	Trajanus	Wat te doen met veroordeelden die in dienst zijn genomen als stadsslaven? Er zijn ook oude mannen onder. Antwoord Trajanus in 10.32.	
10.120_121	Trajanus	Calpurnius Fabatus* is overleden. Plinius heeft in verband daarmee toestemming aan zijn vrouw gegeven naar haar tante te reizen zonder eerst de toestemming van Trajanus af te wachten. Antwoord Trajanus in brief 121: Is in orde.	

* Calpurnius Fabatus is de grootvader van Plinius' derde vrouw Calpurnia